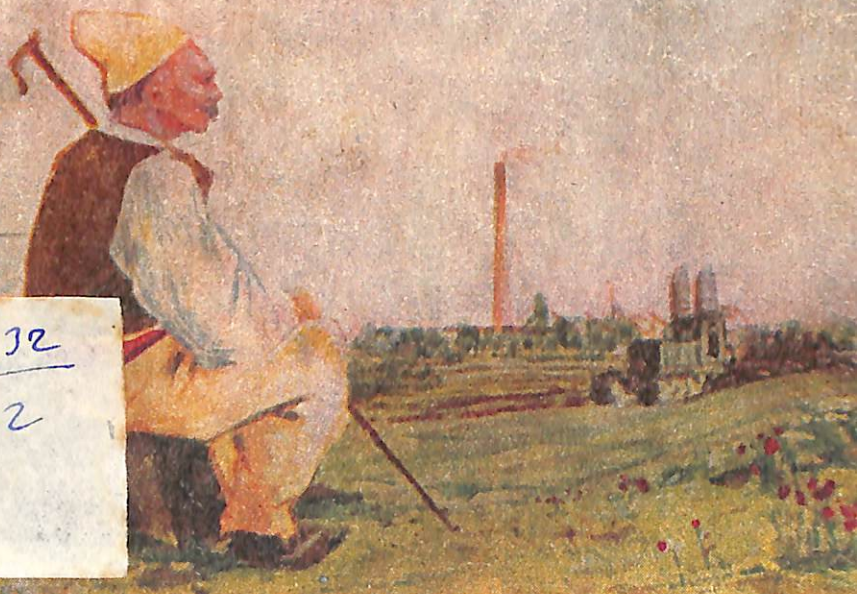

— Moisi Zabolotnja —

KOHËT NDRYSHUAN

16
2
64-72

85K-32
I 22

8H-32

L 22

MOISI ZALOSHINJA

100/110

8A-3
Zal 16

BIBLIOTEKA E SHTETIT
GJIROKASTER

Kohët ndryshuan

(Tregime)

3464

NDËRMARRJA SHËTETËRORE E BOTIMEVE

TIRANË, 1957

NE PRAG TE FITORES

Nga kodrat e Saukut, në jugë të Tiranës, shihej gjithë qyteti si në pëllëmbë të dorës. Shtëpitë, pallatet dhe rruget e gjera dukeshin sikur shtriheshin gjer rrëzë maleve të Krujës nga veriu, dhe nga perëndimi mbulonin fushën e gjerë pa arë e fund.

Jorgji Marangozi kishte një orë e ca që po rrinte shtrirë barkazi me mitrolozin përpara, në një nga pozicionet që pat bërë para tri ditësh dhe vështronte me mall qytetin e lindjes.

Kur është vetëm njeriu dhe mejtohet, i shkojnë nëpër mend kush e di sa e sa gjëra, kush e di sa e sa kujtime, bën gjithëfarë planesh për të ardhmen, gëzohet, qesh me vehte, urren e shtrëngon grushte e nofulla, kur kujton se ka një armik përpara që do ta pengojë.

Edhe Jorgji, gjatë kësaj kohe që kishte mbetur vetëm, pat sjellë ndër mend tërë jetën e tij, duke u munduar të kujtonte gjithëcka mbarte mend që në fëmëni. Kujtoi nënën, vëllanë e motrën, u mundua të përfytyronte gëzimin e tyre kur t'i takonte. Solli ndër mend shtëpinë e vogël përdhese me dy të ndara, oborrin me lule, siç e pat lërë sot e dy vjet të kaluara, kur qe hedhur në mal me çetat partizane, e pastaj i duallën një nga një përpara syve shokët e fëminisë, shumë prej të cilëve i pati dhe si u rrit. Kujtoi vëndet ku pat lozur me 'ta; një mall i tërë plot ankth e pushtoi dhe ndjente një peshë të rëndë sikur t'i qe bërë një lëmsh në lukth të zëmërs.

Gjatë jetës partizane, ai kush e di sa herë e pat parë në ëndër Tiranën. I bëhej në gjumët sikur kryente aksione kundër spiunëve e tradhëtarëve. — pikërisht ashtu siç i pat qëlluar disa herë me të vërtetë para se të dilte ilegal, — sikur ngjiste trakte, sikur sulmonte për çlirimin e kryeqytetit. Çmallej me Tiranën në këto ëndëra, por kur zgjo-

hej e shikonte se gjënde majë ndonjë mali ose në shtëpitë e fshatarëve, psherëtirte, kthehej në krahun tjetër e ja këpuste përsëri gjumit, i lodhur nga marshimet e gjata.

Kur erdhi në kodrat e Saukut, ky mall për Tiranën iu shtua akoma më shumë. Dy vjet të tëra në malet e jugut kurrë ndorjë herë nuk që mallëngjyer për njerëzit e për shtëpinë sa gjatë këtyre ditëve. Bile shokët e tij i patën thënë shumë herë:

— Me ty, Jorgji, është çudi. Asnjë herë nuk të kemi dëgjuar të flasësh për nënën.

Por ai mallin e mbarte të ndrydhur në zëmë.

Lajmi që kishte marrë sot në mëngjes herët, se shtabi operativ për çlirimin e kryeqytetit kishte vendosur që në ora 16 fiks të fillonte sulmi vendimtar për çlirimin e Tiranës, e bënte të fluturonte me krahë.

Ora ishte 12 e mezit të ditës. Nga ana e partizanëve në këtë çast nuk bëhej asnjë veprim. Rreth e përçark Tiranës dukej sikur nuk pipëtinte gjë. Ishte qetësija përpara stuhisë. Ndërsa brënda në qytet herë pas here ulërinte ndonjë autobлиндë nëpër rrugët, që ngjanin si të shkretëta dhe aty këtu shihej ndorjë nazist a ballist, që kalonte nga njëri cep në tjetrin, me nxitim, e që dukej sa një mizë.

Jorgji i vështronte dhe shtrëngonte dhëmbët. Ai kishte sulmuar armiqtë natë për ratë, qyshse kishte ardhur këtu, gjer në llogoret e në telat me gjëmba të tyre e i kishte grirë me nga dhjetë e pesëmbëdhjetë bomba që iu kishte vërtitur njëren pas tjetrës.

Duke mbajtur kokën në pëllëmbat e duarve, mendohte: «Do të hyjmë në Tiranën e Re. Në fillim do të na duhet të bllokojmë filar rrugë. Si të vemë atje, do të zëmë ato pallatet e mëdha... Në ballkonin e atij pallati një mitroloz të bën punë...»

Më në fund u ngrit në gjunjë, mori leckën e vajit dhe filloi të fshinte mitrolozin, gjithë gas se po afrohej ora e sulmit, megjithëse gjatë asaj paradite mund që e kishte pastruar dy a tri herë të tjera. Dhe duke bërë këtë purë i fliste mitrolozit sikur ai ta dëgjonte ç'i thosh:

— Tek ti e ka shpirtin lala. Kur të të them unë: «kollitu», kollitu pa frikë, se të ka lala në dorë.

Dy vjet e ca atë mitroloz nuk e pat luajtur nga supi, aqë sa të dy supet i ishin bërë guall, duke e mbajtur me krahë ditë e natë e nuk ndjente në i kish të tijtë.

Në këtë çast ja arrijti që përposh, nga prapa bregut, Kamberi, me rjë gavetë me kokoshka misëri. Kishte bukë s'kishte, Kamberi e kish bërë zakon që një a dy qillo misër do t'i mbante në çantët dhe, kur e merrte uriya, i piqte. Edhe sot, me t'u mbaruar instruksionet që u dhanë për të fundit herë se si zhvillohet lufta në qytet me një grup partizanë, ai kishte pjekur kokoshka dhe vajti i tha Jorgjit, siç i thosh gjithmonë, me të qeshur:

— Shoku përgjegjës i ririsë, do apo s'do nga këto sheqerkat e fshatit, apo ti je qytetar e s'para të pëlqejnë. — Sepse e dinte që edhe Jorgji i kishte shumë qejf kokoshkat e Kamberit.

Ata të dy ishin bërë miq e shokë qyshse kishte vajtur Jorgji për herë të parë në fshatin e Kamberit në Skrapar. Të dy të rinj. Secili ruk kishte kaluar të njëzet vjeçët. Jorgji e kishte marrë Kamberin në çetë. Ai i kish mësuar shkrim e lexim. E kishte propozuar në celulën e Partisë që të pranohet i ri komunist. Dhe tani Jorgji ishte përgjegjës e rinisë në batalion, kurse Kamberi komandant kompanije. Dy vjet të tëra asnjë herë nuk qenë ndarë nga sho-shoqi: tok në çetë, tok në batalion, tok në brigadë.

Bashkë me gavetën, Kamberi i lëshoi Jorgjit përpara edhe gazetën e xhëpit të brigadës.

— Urdhëro, shok, se ta kanë botuar vjershën e Tiranës.

Jorgji këceu përpjetë sa desh e derdhi gavetën. Sytë i lëshuar xixa nga gëzimi dhe lexoi me zë të lartë:

*Tiranë, zëmër, Tiranë!
Syt e tu dinë, ç'panë,
shpirti yt e di se ç'hoqi,
Se armiku dogji, poqi!*

*Po ti kurrë s'u përkule,
Po ti kurrë s'u trondite.
Dhe flamurin e Partisë
La më la e valëvite.*

Kjo ishte një vjershë e tij që kishte bërë një ditë pasi kishte ardhur në kodrat e Saukut.

Komisari i brigadës, — i tha Kamberi, — e kishte pëlqyer këtë vjershë dhe ka thënë që ta lexojnë të gjithë.

Duke biseduar për sulmin vendimtar të çlirimit të kryeqytetit, të dy shokët folën edhe sot, si gjithmonë, për ditët e lumtura që i prisnin, për gëzimin kur do të ktheheshin në shtëpi si të kishte mbaruar lufta, dhe në këto bisedime e sipër Kamberi i tha Jorgjit:

— Ku e ke shtëpinë, ti, Jorgji?

— Ja, jaaa. mu atje, — ja bëri me dorë Jorgji për nga Spitali i Përgjithëshëm, po nuk duket se nuk e lënë ato shtëpitë e mëdha.

— Kur të vemi në shtëpinë tënde, sapo të hyj, do t'i them nërës sate, — vazhdoi Kamberi, — ja, nëno, edhe Jorgjin ta prura shëndoshë e mirë. A të kujtohet si më shkruante nëna jote atëhere kur muarrëm letrën e saj, kur hymë në fillim rë Berat: «Djalë e dua nga ti, Kamber, të ma ruash e të ma sjellësh si pëllumb», se ajo, kur i ke shkrojtur ti për mua, kush e di ç'më ka pandehur, ndonjë çetar të vjetër, të rrahur në luftra. Nuk di ajo se ti u bërë shkaktar...

Dhe të dy të rinjtë gëzonin në këtë çast si dy vëllezër sot, që kthehen në shtëpi nga shkolla e largët, pasi ka në dhënë edhe provimin e fundit dhe kanë dalë me sukses, e jeta e lumtur u ka hapur krahët e i pret ta bëjnë akoma më të lumtur.

Ora po shkorte dy.

Të dy shokët vazhdonin të bisedonin dhe vështrojnë nga qyteti buzëgas. Veshët i mbanin ngritur se mos jepej shënja e sulmit. Megjithëse duheshin dhe dy orë akoma, atyre iu bëhej të shpresonin se mos kish dalë ndonjë urdhër tjetër, që ta fillonin sulmin më herët.

Në mëngjes kishte rënë shi. Pastaj koha ishte prerë. Qielli kishte mbetur pjesërisht i mbuluar me re të bardha. Dielli, gjatë ditës, herë delte, herë fshihej. Atje ku s'kishte re, qielli ishte aqë i kaltërt, sa që ngjante si qelq i pastër. Tashti që pat thyer dita, retë zuri t'i shtynte një erë pak a shumë e ftohët, nga lindja në perëndim. Hijet e tyre, plla-

cka-pllacka, kalonin mbi qytet dhe iu linin vëndin rrezeve të diellit. Ca nga ca tërë qyteti po shëndriste nën rrezet e atij dielli vjeshte.

Jorgjit e Kamberit iu dukej rë këtë çast sikur Tiranës po i hiqej ajo hije e rëndë trishtimi dhe ankthi, me të cilën deshi ta mbulonte fashizmi.

— Sa është ora, o Jorgji? — e pyeti Kamberi.

— Dy, — u përgjegj Jorgji duke bërë me dorë i dëshpëruar, sikur donte të thoshte: Sa ngadalë që po shkon e shkreta!

* * *

E ëma e Jorgji Marangozit, Lena, që kurse kishte filluar i biri të punonte për lëvizjen, kurrë nuk ishte e qetë, megjithëse ishte mësuar me një jetë të tillë. I shoqi, Anastasi, komunist i vjetër, si dyqanin, ashtu edhe shtëpinë, i kishte bërë qendra të punës ilegale që në kohën e regjimit të Zogut. Pastaj më 1939, ca kohë përpara se të okuonte fashizmi italian Shqipërinë, e kishin arrestuar, e kishin torturuar dhe në fund e patën internuar në Gramsh të Elbasanit. Atje ai kishte vdekur nga torturat e nga vojtjet. Po dhimbja për fëmijër qënësh më e madhe se çdo gjë në botë.

Kur binin pushkë në pazar, Lenës i bëhej gjaku ujë e me gjak të ngrirë priste gjersa të merrte vesh ç'ishte bërë. Kur i thoshin se u vra filan spiun apo tradhëtar dhe atentatorët nuk u zunë, atëhere bota i dukej tjetër soj.

Sideqoftë, sa e pati Jorgjin në qytet, rë mos dëndur, por më të rallë, e takonte, sepse, ose vinte ai në shtëpi natën, ose e takonte ajo vetë nëpër baza të tjera partizane, kur e dërgonin shokët e djalit me trakte, me ndorjë letër, ose edhe me armë e municione, që i mblidhnin për shokët në mal. Por kur i shkoi Jorgji në çetë, atëhere nuk i hiqej nga mendja për asnjë çast. Edhe natën në gjumët atë shikonte në ëndërr: «Ç'qënka nëna e shkretë për evlatin!» mejtonte me vehte e çuditur.

Kur frynte erë, kur binte shi e bënte ftohët, Lena mejtonte me vehte: «Ku do të jetë Jorgji tani në këtë natë va-

llë? Brënda, apo jashtë? Do të jetë në luftë, apo ku? Do të më ketë rroba, apo do të më ketë mbetur me ato të hollat që kishte kur iku?..» Po në sy të shokëve të djalit e të gjithë botës, nuk e bënte vehten kurrë. Të gjithë Lenën e rrijnin si një grua që dinte të duronte dhe të luftonte. Kur binte fjala, megjithëse i dhimbsej djali, thoshte sa herë me gjithë shpirt: «Kush lufton për rjëtë të drejtë, edhe ne u vraftë shkon me nder. Edhe djali im, si ta ketë të thënë. Jetë-gjati nuk bëhet kurrë jetë-shkurtër».

Kur shkonte nëpër shtëpitë e lagjes për të agjituar, për të mbledhur ndihma a për ndonjë punë tjetër, u thoshte atyre që bisedonte:

— Djemtë në mal, ne këtu, kështu të gjithë bashkë, do ta çporrim dushmanin.

Shtëpija e saj ishte bërë qendra e partizanëve, depo armësh, vendi i trakteve. Apo nuk ua gjerte vendin të gjithave Leni! Sa herë që e patën kontrolluar, nuk i patën zënë asnjë majë gjilpëre nga sendet e partizarëve.

Po të mos paske patur dy fëmijët e tjerë të vegjël, Yllin dhjetë vjeç dhe Dritën shtatë vjeçe, që e kishte në bark kur i arrestuan Arastasin, dhe po të mos e paske patur një këmbë pak çyryk, ajo do të kishte shkuar në mal me kohë.

Në kohën kur u afruan forcat partizane dhe rrethuan Tiranën, Lena gëzonte sa për çlirimin, aqë edhe për Jorgjin që do të vinte ta takonte e të çmallej me të.

Kishte tri-katër ditë që kishte filluar lufta. Në natë partizanët hyjnë në lagjen e saj. Rrugët gjëmonin nga bombat, mitrolozat, pushkët. — Para partizanë, para partizanë! — Dëgjoheshin partizanët që nga larg.

Lera mënt fluturonte nga gëzimi.

— Ashtu djemt e nënës, ashtu! Ashtu, vëllezër! — thoshte duke ardhur rreth nëpër shtëpi e nëpër oborr, që të gjente një vend të mbrojtur të mos e zinin plumbat për të kuptuar se nga anonte lufta.

N'ato zëra që thërrisnin, rdonjë i dukej si i Jorgjit dhe mejtonte:

— Ti do të jesh, bir i nënës, ti.

Po Jorgji i saj n'atë kohë nuk kishte arritur akoma në rrethimin e Tiranës. Atij i patën ngarkuar një punë më rëndësi diku gjetkë dhe kur erdhi, lufta kish gjashtë-shtatë ditë që kish filluar.

Bataljonit ku bënte pjesë Jorgji i kish rënë në short sektori në jugë të qytetit. Kurse atij do t'i dëshëronte zemra t'ish atij krahut andej nga kishte shtëpinë. Me të ardhur, shtabi i brigadës, pa marrë frymë, e nisi për në batalionin e tij. Kështu që as pati kohë të mendonte për të biseduar gjë. Dhe pas pesë ditësh pastaj ishte dhënë urdhëri për sulmin vendimtar për çlirimir e kryeqytetit.

Po atë natë, pas tri orësh përlëshje, Lena ndjeu ca këmbë në oborrin e fqinjës. Pastaj nga muri i oborrit, «bump» u hodh përdhe një njeri në oborrin e saj. Pas tij «bump» edhe një tjetër, edhe një tjetër. Tre veta. Ata po vinin rreth me ngut ku të gjenin një shteg nga të kalonin më tutje. Nëpër t'errët Lena i pa që ishin të armatosur. Po sikur të ishin nazistë ose ballistë!

E bëri zemrën gur e thirri me zë të ulët:

— Jorgji, ti je, bir i nënës?

— Nëno, jemi partizanë, — iu përgjigjën hijet dhe u nisën drejt saj. Atëhere Lena ndjeu që ishin të lodhur, se gulçonin e mezi mernin frymë.

— Nga të hidhemi që të kalojmë përpara, rëno?

— Këtej, vëllezër, këtej, — iu priu Lena.

Mitrolozi e pushkët u ndezën pak më poshtë shtëpisë së saj, ku bënte rruga një brryl.

— Shpejt, nëno, gurë, tulla, hekurishte, ç'të gjesh na i sill të ngrejmë një barikadë, — i tha një nga partizanët.

Lena trokiti portë më portë, ngriti edhe tërë rrugën e saj më këmbë dhe barikada u ngrit sakaq.

Banorët e lagjes disa punonin, disa të tjerë iu sillnin partizanëve për të ngrënë.

— Hani, djemt e nënës, hani, vëllezër, se kush e di që kur kini pa bukë, iu thoshin grarija që delnin nëpër porta dhe iu zgjatnin tepsi të mbushura me lloj-lloj sendesh ushqimore.

— Ç'qënka ky byrek i ngrohtë, moj motër! — i thoshte një partizan Lenës, duke kafshuar me oreks të madh një copë byrek.

— Ju prisnim or'e çast, or vëlla; për ju e kam bërë; e mbajta në sobë që të mos ftohej, — i përgjigjej Lena.

Me të rënë dita, pjesa e Tiranës nga veri-lindja, që nën spital e lart, u çlirua. Partizanë e popull ngrinin barikada rjerën pas tjetrës.

Çdo partizan që shihte, Lena e pyeste:

— A e njeh, or bir, një Jorgji Marangozi? e kam djalin tim.

Shtatë a tetë ditë me radhë asnjë nuk tha se e kish parë ose se e dinte ku ishte. Por të nëntën ditë një djalë me mustaqe të verdha i tregoi se ku gjendej batalioni i Jorgjit dhe Jorgji vetë. Dy ditë kishte që qe ndarë me 'të. Ishin shkë të vjetër me Jorgjin.

Lena iu hodh në qafë, e pushtoi edhe një herë dhe nuk dinte ç't'i bënte e ç't'i thoshte. E pyeti për shëndetin e Jorgjit, a kishte rroba apo jo, ç'bënte për të ngrërë. E për çfarë nuk e pyeti! Kur i tregonte partizani, se Jorgji ishte rritur, kishte lënë mustaqet, ishte si molla nga shëndeti, veç që e kish marrë malli për 'të, ajo nga gëzimi sa s'luar te mënç. I dukeshin si të pabesuara ato që dëgonte. Jorgji kishte ikur pa qime në faqet.

— Si më the, si? E ke patur përgjegjës të ririsë në batalion? — e pyeti Lena partizanin pa ja hequr sytë dhe mejtonte me vehte: — Po ky është burrë përpara Jorgjit tim. — Megjithse partizani, me atë eshtër të trashë e me atë trup të ngjeshur, nuk ishte më i madh se njëzet e dy-tre vjeç djalë.

Nga gëzimi i dridheshin duart e nuk dinte ku t'i vinte.

Ajo kishte tharë gojën për ata fëmijë. Kishte puruar e robëtuar nëpër dyert e botës, kishte duruar sa e sa të shara, sa e sa përbuzje që t'iu siguronte një kothere buke, t'i rriste e të shihte prej tyre një ditë të bardhë.

Me të marrë vesh se ku ndodhej Jorgji, Lenën nuk e nxinte verdi. Donte të vinte ta takonte, por po errej dhe partizanët i thanë se nuk mund të shkonte e nuk mund ta

gjente. Edhe për të nesërmen nuk ishte e mundur. Prgatitëj sulmi i përgjithëshëm vendimtar për çlirimin e Tiranës. Secilit, edhe Jorgjit vetë, i zjente koka n'ato çaste.

Tërë atë natë, Lëna nuk fjeti. Vinte rreth nëpër shtëpi dhe fliste me vehte me zë të lartë: «T'u bëftë nëna, ty, Jorgji i rënës. Ti më qënke rritur, ti më qënke bërë burrë me mustaqe. T'u bëfsha unë mustaqeve tua, o trim i noçes». I shprehte këto me një mall t'atillë në fytyrë e me një zë përkëdhelës, sikur ta kish Jorgjin në vatër e ta gezonte. Mendohej ta përfytyronte se sa bojë do të kishte hedhur, sa do të qe zgjeruar në shpatulla, ç'hije do t'i kishin dhënë rrobat partizane, ç'hije luftëtari do të kishte marrë.

Ai shoku i Jorgjit që e kishte fjalosur për të, i kishte thënë: «Po ta shohësh Jorgjin tani, nuk e njuh fare». Kurse ajo kishte përpara syve gjithënjë atë Jorgjin e hequr, me atë hundën e mprehtë, me trup thatim, akoma fëmijë, që e shikonte me dhëmshuri kur i kthehej i lodhur nga dyqani, ku punonte si çirak këpucar. Këto kujtime e bënin të drithtërohej akoma më shumë për 'të dhe të thoshte me vete: «Jo, si të mos e njoh unë djalin?! Sado të jetë rritur, sado t'i ketë vlejtur klima e malit, siç thoshte ai shoku i tij, sado të ketë lërë mustaqet, do ta njoh unë djalin, si të mos e njoh!». Pastaj hapte krahët sikur e kishte përpara ta pushtonte, i shtrëngonte duart në gjoks e thosh: «T'u bëftë noçja ty, komisar i noçes!».

Duke ardhur rreth pregatiste shtëpinë që, kur të vinte Jorgji, të mos kishte asnjë telash tjetër veç të ishte e lirë t'i rrinte pranë, t'i gëzohej, të çmallej, t'i vinte ujë ta lante dakulec, siç e lante kur ishte i vogël, e t'i fërkonte shpatullat e lodhura. Mori ndërresat e Jorgjit, që i pati larë, i shikoi mos kishin ndonjë follë të këputur, i hekurrosi, i vuri palë mbi tryezën në fund të dhomës, jo në senduq, që t'i kishte gati në çdo minutë, se ja, sikur e kishte parë Jorgjin në derë, e të mos vonohej, por fët e fët ta ndërronte. Pastaj mori jorganin e tij, i hodhi çarçafin e larë, i shtiri edhe dyshekur, që ja pati shkruftuar koklat që më përpara. Duke bërë këto punë nuk pushonte së fjalosuri gjithënjë me vehte: «... Ashtu, të keqen nënia, ash-

tu. Ja edhe shtratin ta rregulloj nënia që të të bjerë brinjat rehat rjër natë, se ke kaqë kohë maleve.»

Edhe fëmijët, Yllin dhe Dritën, nuk i zuri gjumi atë natë. Nga gëzimi nuk hëngrën as darkë.

— Nuk na hahet, moj mama, jo, — i thanë. Kush e di, po të vijë Jorgji që sot, ngrihemi dhe hamë bashkë me të.

Si ranë rë dyshekët, rrinin sa rrinin e pastaj fësht zbulonin kokën ngadalë e pyesnin:

— Moj mama, po kur do të vijë ky Jorgji, kur?, hë, thuaj ti, kur?

— Ja, shpirtët e mamasë, ja; nesër këtu do ta kemi Jorgjin. Në mos nesër, pasnesër. Këtu është ai tani. Mund të vijë edhe sot.

Dhe të tre, ëmë e bij, mbanin veshët rgritur sa herë që ndiheshin këmbë në rrugë, mos trokiste porta dhe vinte Jorgji.

— Po ti nuk e njeh Jorgjin, ti nuk e mban mënd, — i thoshte Lena Dritës duke i fërkuar kokën atje rë dyshek tek kishte rënë. — Ti pesë vjeçe e gjysëm ishje kur iku Jorgji.

Drita, ca e lodhur nga pritja e të vëllajt, ca pse i vinte keq që e ëma i thoshte ashtu, grindej me përkëdheli:

— Po e njoh, moj mama, e njoh, si nuk e njoh?! Si nuk e mbaj mënd?! Nuk vinte këtu ai me shokë? Nuk më mbante gjithënjë në prehër? Po atëhere, nuk e mban mënt ti, mama, kur e puthe dhe qave?!

Dritës i kujtohej çasti kur kishte ardhur Jorgji e që përcjellë me shtëpinë para se të shkonte për gjithëmonë me çetat.

Pastaj Drita zinte e i kujtonte me mburrje s'ëmës se si ajo mbante mënd që Jorgji e kishte mësuar të thoshte: «Vdekje Fashizmit» e të nderonte me grusht; të thoshte: «Rroftë Partija Komuniste», «Rroftë Bashkimi Sovjetik», «Rroftë baba Stalini».

Lena duke dëgjuar Dritën sillte rdër mënd se si i pat folur kaqë herë Jorgjit të mos e mësonte atë foshnjë, se ajo delte në rrugë e tregonte e iu sillte belara. Por Jor-

gji nuk hiqte dorë nga e tija, vazhdonte duke qeshur me gjithë shpirt ta mësonte motrën e vogël me zë të ulët:

— Hë, Drita, hë. Pa thuaj: «Rroftë Partija Komuniste», dhe Drita vinte grushtir e vogël në ballë e thoshte: «Rroftë Partia Komuniste» duke e shqiptuar Rr-në L.

Fëmijët i zuri gjumi më përpara. Lena ndejti akoma zgjuar. Ajo androi edhe një palë pantallona të vjetra që t'i vishte Jorgji dhe ato që kishte me vehte t'ja lante shpejt e shpejt.

Ashtu nga ora katër pas mesnatës ra edhe Lena të flirte. Në mëngjes prapë u ngrit herët, se si anëtare e këshillit të Frontit në lagje, e prisnin një tok punë, e veçanërisht pura që i kishin ngarkuar, bashkë me shumë shoqe të tjera, për t'u kujdesur për partizanët e sëmurë e të plagosur.

Të vendosur sipas urdhërit të Shtabit operativ për çlirim e Tiranës, rreth e çark qytetit, partizanët e tre divizioneve t'ushtrisë N.Çl. prisnin orën e sulmit vendimtar. Shënja e sulmit do t'ishte hedhja e tri fushqetave të kuqe.

Tirara, e heshtur dhe e qetë ç'prej tri-katër orësh, pa drita në mëgëtirër e asaj mbrëmjeje vjeshte, dukej sikur e dinte se ç'ishte vendosur për fatin e saj nga partizanët: të çlirohej për jetë, të shkëlqente në dritën e yjve e të festonte gjithë gas e gjallëri. Jorgjit dhe Kamberit u dukej sikur i hidhte dheu. Të dy, me zemër e trup të tendosur, mezi prisnin dhe minutat u dukëshin orë.

Ora gjashtëmbëdhjetë e datës 11 Nëntor 1944, ora e sulmit vendimtar, ora e çlirimit të kryeqytetit, ra.

Partizanët çohen nga pozicionet dhe vërsulen mbi armikun.

Jorgji, Kamberi e partizanë të tjerë kanë objektiv Kishën e Shër Prokopit, Tiranën e Ré dhe pastaj të dalin te pallatet e Ministrive. Vëndi ku do të sulmojnë është fare i zbuluar. Terreni aspak i favorshëm. Artilerija, tanksi dhe të gjitha armët, të hanë nga të katër anët.

Në Shtabin e brigadës, Jorgji kishte mësuar se, sipas informatave që kishin, forcat naziste rreth Tiranës arrinin në tre mijë vetë, t'armatosur me të gjitha llojet e armëve. Armiku kishte për qëllim të rezistonte me çdo kusht në Tiranë gjersa t'i vinte ndihma nga forcat që qenë grumbulluar në Elbasan. Gjatë atyre ditëve që kishte luftuar, Jorgji kishte vënë re se morali i nazistëve ishte për tokë, por megjithatë kishte parë edhe se si luftonin e qëndronin qëndruesisht.

Pesë minuta para se të fillonte sulmi, Jorgji kish hedhur edhe një herë një vështrim të shpejtë nga Kisha e Shën Prokopit, te Stadiumi, te pallatet e nëpunsave, te Banka Kombëtare, nga Bashkija e gjatë rrugës s'Elbasanit në të gjitha këto vende të Tiranës që nuk ishin çliruar akoma, dhe kish shtrënguar grushtet e dhëmbët sikur ta kishte armikun përpara duarve duke thënë me vehte:

— Tashti mbaruat, rgrini duart qëna, se nuk delni dot të gjallë, jo!

Që nga mbrëmja e njëmbëdhjetë nëndorit e gjer në gjashtëmbëdhjetë, luftime të ashpra u zhvilluan për çlirimin e kryeqytetit. Armiqtë qëndronin qëndruesisht për të mbajtur pozitat, të futur nëpër fortira e llogore. Tankset e tyre vinin rreth dhe sulleshin, si bisha të hekurta, nga njëra rrugë e qytetit në tjetrën. Pesë ditë e pesë netë Tirana ishte nën zjarrin e bombave, mitrolozave, t'artilërisë. Ty mi dhe flakët e shtëpive të djegur nga nazistët mbulonin qiellin! Dheu dridhej si nga një tërmet i paparë. Dukej për një çast sikur nuk do të mbetej gjë më këmbë.

Aty nga data pesëmbëdhjetë nëndor, pasi që larguar për një dy orë për të marrë kontakte me shtabin e brigadës, Jorgji u kthye i gëzuar e iu hodh në qafë Kamberit.

— Forca Kamber, forca Kamber!

— Ç'kemi, mo? Si është puna?

-- Në Mushqetë nazistët janë grirë. Gjithë kollona na-

ziste që ishte nisur t'i vinte rë ndihmë garnizonit të Tiranës, mbaroi, mori fund.

— Duke fërkuar duart e duke kërcyer nga gëzimi si ndonjë fëmijë, Jorgji vazhdonte t'i jepte lajmet e reja shokut:

— Tashti parulla është sulm mbi armikun. Ku do të futet, kapiten Leidereri?

Kapiten Leidereri ishte komandant i forcave naziste të garnizonit të Tiranës. Me t'u dukur kollona që i vinte në ndihmë, ai u orvat me forcat e tij të çante rrethimin. Në këtë situatë shtabi operativ për çlirimin e Tiranës kish hedhur parullën: «të rezistojmë me çdo kusht» n'ato pozita që ishin fituar gjer atëhere.

Pasi që çfarosur krejt kollona naziste që vinte nga Elbasani, pa arrijtur të hynte në Tiranë, me përjashtim të ca bishturirave që mundën të shpëtonin dhe që, kur erdhën në Sheshin Skënderbej, nuk po dinin nga t'ja mbanin, forcat partizane, në mëngjesin e gjashtëmbëdhjetë nëndorit, do të hidheshin në sulm të përgjithëshëm.

Jorgji dhe Kamberi nuk qenë ndarë asnjëherë nga njëri tjetri. Kishin pesë ditë e pesë netë që nuk dinin ç'ishte gjumi, ç'ish uri, ç'ishte të ftohtit. Lufta i kish bërë tym nga koka. Por gjithëmonë gjakftohët, me mend në kokë e me sytë gjarpër, qëllonin sapo që ua shihnin synë nazistëve.

Në sulmin të llogoret e Kishës së Shër Prokopit, Jorgji ishte hedhur i pari. Pasi pat vërtitur njëzet e pesë granata njerën pas tjetrës, i kishte shkukur nga vëndi nazistët dhe vetëm për vetëm iu kishte zënë dy topa 67/17 mm. në gjëndje të mirë. Që natën e parë partizaret e këtij sektori përparuan gjer te Fusha e Shallvares, çliruan pallatet e mëdha të nëpunësave, ca gazerma afër tyre, kapërcyen Lanën dhe iu afruan Ministrive. Të nesërmen më njëmbëdhjetë nëndor, Kamberi, duke parë se një mitrolos shtinte nga ballkoni i një shtëpije e nuk i linte të bënin këmbë, kishte dalë vullnetarisht, i patën vajtur pas edhe katër partizanë të tjerë, e kishin sulmuar atë shtëpi dhe i pat vajtur mitralierit nazist befasisht në ballkon. Si u kacafyt me të

trup me trup, më në furd e flakëriti nga ballkoni e përposh dhe rrëmbeu mitrolozin gjerman më krahë. Që andej u kishte bërtitur shokëve, kur i kish parë që qenë ngritur e po sulmonin:

— Përpara partizanë!

Duke përparuar nga njëra shtëpi e nga njëra rrugë në tjetrën, Jorgji dhe Kamberi, gjer më datën gjashtëmbëdhjetë nëndor, patën arritur mu afër Bankës Kombëtare. Edhe aty, mu përpara Bankës, nëpër breshërin e plumbeve që u vinin nga fortina në mes të sheshit të Bashkisë, dy ditë përpara iu patën vënë zjarrin tri maqinave t'armikut, që dorin të çanin rrugën për nga Bulevardi Kavaja.

Natën e gjashtëmbëdhjetë nëndorit nazistët i kishin vënë zjarrin një shtëpije në rrugën e Kavajës. Populli i krahut të djathtë të kësaj rruge donin të hidheshin rreth anën e majtë; pastaj të kalonin në pjesën e çliruar. Në mëngjezin e kësaj dite do të fillonte sulmi i përgjithshëm. Atë natë Jorgji ndihmoi gratë e fëmijët, që kishin dalë rrugëve dhe ulërinin. Një grua kishte djalin trembëdhjetë-katrëmbëdhjetë vjeç matanë rrugës dhe nuk po e merrte dot. Ai kishte këmbën e djathtë të tërë në allçi se qe plagosur si viktimë disa ditë më parë. Plumbat që vinin si breshër nga fortina para Bashkisë, të korrnin, por mbi një metro nga sipërfaqja e rrugës, më posht, nuk të zinin. Jorgji, barkaz e barkaz u hodh përtej. Nënë e djalit e mësoi si të kalonte dhe vetë mori një derë të shqyer, shtriu djalin mbi të, hoqi rripin, e lidhi d'rën dhe duke e tërhequr e shpëtoi nga vdekja e sigurtë.

-- Bir, të pastë jot' ëmë! Rrofshi e gëzofshi të rit tuaj! Gëzofshi Shqipërin e Lirë, bir! — uronte nëna e djalit të plagosur.

Ndaj të gdhirë urdhëri për sulm u dha. Përleshja i lloi, çlirimi i Tiranës tashti u bë çështje orësh.

Jorgji rrëmbeu mitrolozin. Plumbat e fortinës nuk të linin të nxirrje as vetullën. Atëhere të dy me Kamberin. muarën nga një gur të madh, e vunë përpara dhe, duke shtyjtur gurët e duke u zvarrisur pas tij, shtinin e përparonin.

Në rrugën «28 Nëntori», te Sahati, te Xhamija e Vjetër, që brëndë Bashkisë, poshtë nga Shtëpia e oficerave, nga rruga e Durrësit, lufta zjente si edhe këtej nga ana e Bankës Kombëtare. Në këta vende që përqëndruar tërë përleshja e fundit. «Tiranën do ta çlirojmë me çdo kusht». Ky ishte urdhëri i Shtabit Operativ që në fillim. Ky ishte urdhëri i Partisë qysh se u rrethua Tirana. Nga çlirimi i shpejtë i Tiranës varej fitorja e fundit. Dhe partizanët këtë urdhër po e çonin në vënd me nder. Për disa orë, gjer në mbrëmje, gjer të nesërmen në mërgjes fundja, Tirana duhej të buçiste nga kënga e fitores, të shkëlqente nën flamujt e çlirimit.

Gëzimi i çlirimit të kryeqytetit te Jorgji ishte i dyfishtë. Ai do të takonte nënën, motrën, vëllanë... Sot, as ai nuk e dinte përse ruk i hiqej nga mëndja një kujtim i largët: kur ishte i sëmurë një verë nga ethet, i qe shtirë për një simite të ngrohët me bugaçe siç i bëjnë edhe në Elbasan, por s'ëmës nuk i pati kërkuar, se e dinte me sa mundim e nxirrte ajo bukë e tyre. Një natë Lena e kishte dëgjuar tek e kishte kërkuar duke folur perçart. Të nesërmen kishte vajtur të lante rrobat e zonjës së tregëtarit të madh fqinjë, e kur u kthye, i pruri simiten. Mirëpo, ca nga firja e ca nga të fërkuarit e rrobave, i qe çarë misht e gjishtrinjve thela-thela e i rrihtnin gjak. Me atë gjak qe lyer letra ku qe pështjellë simitja. Jorgji, sado me nepsin e etheve për atë simite të ngrohtë, mezi e kishte ngrënë.

Këtë kujtim kishte përpara syve edhe në këtë çast, e malli për të puthur ato duar t'asaj rëne të vojtur e kishte pushtuar, kur një grup nazistësh, që kishin luftuar nga godinat e Kafe Londonit, duke mos i qëndruar dot sulmit të partizanëve t'atij krahu, lanë vëndet dhe dorin të hynin në godinën e Bashkisë. Derën e pasme nuk e hapën dot dhe deshën të hynin nga dera e përparme. Jorgji ja shkeli këmbëzën mitrolozit dhe një karikator i tërë palosi nazistët nëpër shkallët e jashtme. Njeri prej tyre arrijti gjer te dera, por atje hapi një herë krahët, u dha sa djathtas majtas, dhe pastaj ra më kurris me krahë hapur e me kokë tatëpjetë.

Kur pa Jorgji që edhe atë të fundit e shtriu, thirrri nga gëzimi:

— Përpara partizanë! Përpara partizanë!

— Hap sytë Jorgji! — iu kanos Kamberi duke patur frikë se mos shoku i tij nga gëzimi i fitores, u zbulohëj predhave që i vërshëllenin e që i shkrepdirin te guri që kishte përpara.

Kryeqyteti, më 17 Nëntor në mëngjes u çlirua.

Tetë ditë me radhë, që nga dita që mori vesh se Jorgji kishte ardhur në rrethimin e Tiranës, Lena e priti të birin orë e çast që ta takonte.

Gjatë atyre tetë ditëve, ajo nuk mori asnjë lajm për Jorgjin. Në mesditën e datës tetëmbëdhjetë nëndor, Ylli si kurdohërë, kishte pyetur një partizan nëse e njihnte apo jo Jorgji Marangozin dhe partizani e kishte puthur e i kishte thënë:

— Jo, unë nuk e njoh. Por atë e njohin të gjithë partizanët. Pastaj e kishte pyetur: A di të lexosh?

— Po, di, — i ishte përgjegjur si me turp Ylli.

Partizani kishte nxjerrë buletinin e luftës e i kishte thënë:

— Na këndoje këtu se çfarë thotë për vëllanë tënd.

Ylli e kishte kënduar dhe pastaj i kish thënë:

— A do ma falësh mua këtë të vete t'ja këndoje mamasë? Ose hajde në shtëpinë tonë edhe ti, këndoja mamasë dhe merre prapë.

— Nuk vij dot, po ti merre se ta kam falur, — i ishte përgjegjur partizani.

Ylli kishte fluturuar nga gëzimi e i kishte thirrur s'ëmës:

— 'Mama! një lajm për Jorgjin!... Mama!

Në buletinin e luftës thuhej: «...Më datën 16, në mesditë, partizani Jorgji Marangozi, përgjegjës i rinisë së

bataljonit, në të hyrë të rrugës së Kavajës, gjendet ballë për ballë me një tanks t'armikut, në të cilin qerë pesë agjentë të gestapos që mundoheshin me çdo kusht të shpëtonin. Në mes të tij dhe tanksit nis një luftë e rreptë. Bisha e hekurt naziste ruk e përkuli partizanin tonë. Ai dhe shoku i tij Kamber Isufi nuk e lanë tanksin të çante përpara gjersa predhat e artilerisë sonë i vunë flakën».

Lena e mori buletinin, e futi në gji dhe rrinte sa rrinte e ja ipte Yllit ta lexonte përsëri. Pastaj mejtohej: «Buletini thotë: «Bisha e hekurt nuk e përkuli partizanin tonë». Mirëpo pse s'thotë ç'u bë Jorgji? Mos më është vrarë djali mua së zezës?!». Pastaj prapë i jepte gajret vehtes: «Sikur t'ishte vrarë do ta thoshte buletiri, siç thotë për këta të tjerët».

Dhe Lena e priti Jorgjin ditë me radhë që t'i kthehej në shtëpi, ta puthte, t'i vinte kokën në gjoksit, t'i përgëzonte flokët. . . Teshat e tij, që ja pati bërë gati ta ndërronte sapo t'i kthehej, i mbajti ditë me radhë mbi tryezë e i palosi e i çpalosi darkë e mërgjes; jatakun e Jorgjit, të shtirë e të larë, që t'ja shtronte për t'i rënë brinjët rehat, nuk e luajti nga fundi i dhomës, ku e pati vënë për ditë me radhë; e ditë me radhë priti me vëshët ngritur duke përgjuar rrugën natë e ditë mos i ndjente këmbët kur të vinte. Por ai nuk u kthye në. Në mërdjen e në zëmren e nënës mbetën vetëm fjalët e buletinut që mbante në gji: «Bisha e hekurt nuk e përkuli partizanin tonë».

NËNË SABRIJA

Gjermanët e ballistët kishin dymbëdhjetë ditë që e kishin pushtuar Zharanin dhe po bënë si mundnin. Të dymbëdhjetën ditë, një pasdreke heret, Nënë Sabrija dhe Nënë Shefikua po rrinin njëra në një kënd, njëra në këndin tjetër të ashefit të përdhesëshëm dhe po mejtoheshin. Nënë Shefikua kishte zënë mashën me të dyja duart, kishte pshtetur ballët mbi 'të dhe rrinte përmbys pa e ngritur kokën asnjë herë. Kurse Nënë Sabrija, me kokën pshtetur pas oxhakut, mbërthyer sytë nga dritarja e vogël, vështronte nga malet për karshi. Dy rrudha të thella në ballë dhe vullat e vrejtura tregonin se në shpirtin e saj vlonte një urrejtje dhe një zëmërim që nuk mundëte ta përmbante dot.

Hyskë Gjini, një nga komandantët e ballit kishte kontrolluar edhe sot në mëngjes që me natë në shtëpinë e Nënë Sabrijes duke thirrur e bërtitur:

— Kush u shpije bukë partizanëve? Ku janë fshehur partizanët, se ju thera të gjalla, do t'u përvëloj si miun brënda!... Tregoni!...

Ai nuk kishte lënë vrimë pa u futur e nuk kishte lënë gjë më këmbë. I kishte rënë era se në pyllin përtej Zhararit kishte ca partizanë të fshehur dhe se buka iu vinte nga Zharanakët, po se kush ua çonte nuk e dinte. Dyshimin e tij më të madh e kishte të shtëpija e Nënë Sabrijes. Në pyll ose në shtëpinë e Nënë Sabrijes, i kishte thënë spiuni, gjendej i fshehur edhe Koci Papa, komisar i Komandës së vendit, të cilin Hyska edhe pjekur ta shihte nuk ngihej me 'të. «Komisarët janë komunist», thoshte. «dhe ata e kanë ngritur popullin. Pa çdukur ata nuk çkulet fara e komunizmit....».

Nga kontrollimi i Hyskë Gjinit me shokë ashefi i Nënë

në Sabrijes qe bërë rrëmujë. Ngado që të hithje sytë shikoje qypa me turshi të thyer, kadishte e talëra të përmbysura, enë të flakura, ku ishte tigani nuk ishte tepsija, dhe magjes i kishin thyer këmbëzat e qe shtrëmbëruar.

Të dy kunatave nuk iu bënëni duart as për të rregulluar, as për të fshirë e spërkatur. Ç'të rregullonin! Gjermanët e ballistët do të vinin përsëri, do të kërkonin, do të kontrollonin, do të thyenin, do të rrëmbenin ç'u kishte mbetur ndonjë gjë e vlejtur, se të shumtat e plaçkave: qilima, jorganë, gjyma bakëri.... ua kishin plaçkitur që ditët e para, dhe prapë do ta bënëni rrëmujë shtëpinë.

Verija, një vajzë e vogël nj'a shtatë a tetë vjeçe, e zbeh-të në fytyrë e me sy të mbufatur, kishte vënë kokën rë gju të Nënë Sabrijes dhe dukej sikur flinte. Një bukë misri, që Nënë Sabrija e kishte shtirë para një gjysëm ore, po piquej në vatër nënë saçin dhe jamakja me fasule po zien-te në zjarr.

Më në fund Nënë Shefikua e theu heshtjen e para. Ajo ngriti kokën dhe duke shtrënguar gjithnjë mashër ndër duar, sikur të mbahej në të nga një lodhje e madhe që ndjente, i tha së kunatës:

— Të zezat ne, Sabrije o motër, ra u mbyll dera, mbetëm kërcure pa asnjë mashkull në shtëpi! — Pastaj vesh-troi të bijën, Verijen, dhe vazhdoi: — Mbetëm me një copë çupë në shtëpi ne të zezat!

Verija i hapi sytë dhe me buzët vesh më vesh, zuri të qante përsëri e zvetëtuar.

— Mjaft, de, mjaft me këtë kob që po i ndjell shtë-pisë! Mjaft të thonë, se zvetëtove edhe këtë foshnjë! — i foli Nënë Sabrija. — Nuk të vjen keq për 'të?! — Pastaj vazhdoi: — Mos ki merak, se si petrita i kemi djemtë; ja atje janë, — dhe ja bëri me dorë nga malet për karshi dri-tares nga ndihej gjëmimi i luftës. — Atje janë. Edhe në qoftë vrrarë ndonjeri, vdekja për burrat është, të gjithë nuk do të shuhen. Me nder po vriten e jo me turp. Pa edhe rë qofshin shuar ata, neve pse jemi? Një plumb do të dimë ta zbrazim sa t'u marrim hakër. Por unë nuk ua kam me-rakun atyre që janë të shëndoshë, sa ua kam merakun kë-tyre që kemi këtu, — dhe tregoi me dorë pyllin për kar-

shi Zharanit. — Se këta janë të plagosur, të sëmurë e nuk luajnë dot as këtu e aty. Ja kam merakun atij të ziu Koci, që i ka mushkëritë byk, që ka dymbëdhjetë ditë në dëborë; është me një vatër fëmijë korbi!...

Duke folur kështu Nënë Sabrija ngriti saçin, pa bukën nëse qe pjekur apo jo dhe i hodhi edhe një herë prushin nën 'të e mbi 'të, duke mallëkuar me vehte:

— E shkretë, piqu edhe ti mos u pjeksh kurrë, se ja u ngrys dhe ata të zes kanë tridhjet e gjashtë orë pa futur erën e gjësë në gojë!

Atë bukë Nënë Sabrija e kishte hedhur për t'ia shpurë Koçi Papës, që ndodhej i fshehur në pyll vet' i shtatë, që të gjithë të plagosur e të sëmurë, e që ishin shkëputur nga shokët e spitalit partizan të qarkut në një përpjekje që patën një natë me gjermanët e ballistët. Në tërë atë të keqe, në tërë atë frikë e sori, Nënë Sabrija, nëpër këmbët e gjermanëve e të ballistëve, u pati shpurë tri a katër herë bukë gjatë atyre ditëve, duke vajtur natën e me qefin nënë sqetull. «Sot, — mendonte ajo — nuk do ta kishte aqë zor, sepse gjermanët e ballistët qenë tërhequr që në mëngjes. Në fshat kishte mbetur vetëm Hyskë Gjini me një a njëzet ballistë nga ata lartot që i mbante pranë». Prandaj ajo po nxitonte që të piquej buka e t'ua çonte herët sapo të zinte të errëj.

Nënë Shefikua, tek e vuri re të kumatën që nxitohesh ta piqu bukën sa më shpejt, i tha edhe atë mbrëmje si gjithmonë:

— Do të na marrësh më qafë Sabrije o motër. Tërë ditën Hyska sot ka ndenjtur me dylbi në dorë gërmadhave dhe ka ruajtur. Edhe tani kushedi se ku do të jetë futur me ndonjë ferrë e rri e përgjon, po hap sytë motër, Sabrije!

Si me shaka, si me të vërtetë, Nënë Sabrija iu përgjegj:

— Rri ti, rehat. A po të kërkon njeri gjë ty? Jo. Rri ti, se unë as të kam thënë as të them ty për t'ua shpurë; jam gjallë vetë unë, dhe sytë i kam në ballë. — E duke i shërbyer bukës që të piquej sa më parë vazhdoi të fjalosej me vehte, por që ta dëgjonte edhe Nënë Shefikua: — Nuk kam parë unë sa frikë ka ky fob! (e kishte fjalën për

Nënë Shefikon) kur ruk vdiq kjo këtë radhë nga frika, ta dini që nuk ka për të vdekur kurrë.

Shefikua, që e dëgjoi, iu përgjegj:

— Eeeee, ashtu thua ti, po të vrasin ata, nuk ta bëjnë të gjatë. Dhe si të vrasin se, ti e ke parë, ta nxjerrin shpirtin me thika. Nuk janë njerëz ata.

Dymbëdhjetë ditë e dymbëdhjetë netë Nënë Shefikua nuk qe shtruar një herë në sofër.

— Ha, moj, ha, — i thoshte Nënë Sabrija, — nga inati ha, dhe mos e bëj qejfin qeder; ç'të dinë le të bëjnë, se nga frika vetëm një në Durrës ka vdekur. Të gjithë popullin ruk do ta shuajnë dot sikur qiellin të zënë me dorë.

Një ditë, gjatë atyre dymbëdhjetë ditëve, kur binte një dëborë e madhe me flokë, — si atë dimër e jo më, — dhe bënte një të ftohët i madh, një ballist i veshur me brekushe, si dukej qe këtej nga Sulova, kishte vajtur të ngrohete duart pas zjarrit në ashë të Nënë Sabrijes. Duke u ngrohur me rëmbim në bisht, se mos e pikasin dhe e qërtorin se ishte roje, e kishte kërcënuar edhe ai Nënë Sabrijen:

— Ku i kini burrat juve?!

Nënë Sabrija, që i kishte ardhur shpirti në majë të hundës nga të zezat që iu kishin punuar e nga meraku që kishte për meshkujt e shtëpisë, i ishte përgjegjur pa e shikuar në sy:

— Ja atje janë! — dhe ja kishte bërë me dorë duke i treguar malet. Ç'na pyet ne ti! Ju e dini më mirë se ne ku janë, se me ju po luftojnë ata!

Ballisti kishte tundur kokën, sikur donte të thoshte me atë shenjë: «Kam parë e s'kam parë, por të tillë grua nuk më kanë zënë sytë», sepse ai kishte vënë veshin që Nënë Sabrija ashtu i qe përgjegjur kujtdo që e kërcëonte, në daç të ishte komandant gjerman, në daç të ishte nga ata lapangjozët, siç i quante ajo komandantët ballistë.

Nënë Shefikua, kur shikonte që ajo iu përgjegj n'atë mënyrë, i lutej me zë të ulët:

— Mos, moj Sabrije o motër, mos se kushedi ç'të zeza të tjera do të na punojnë.

Por ajo i çkrehej:

— Rri ti, se e di unë si më ngingjet barku me këta kaita. Po dale, dale sa të mbushet ena mirë.

Duke folur kështu zbehej nga zëmërimi. Fytyra e saj dukej e egërsuar, dhe e mbyllur ashtu n'atë qilar me roje te dera, ngjante si luar në kafaz. Asaj i shoqi i qe vrarë gjashtë muaj më parë në një përpjekje me ballistët. Djalin e vetëm e kishte partizan. I kunati, Mazllëm Gjatollari, i shoqi i Shefikas, me gjithë të dy djemtë, edhe ata ishin partizanë. Katër meshkuj kishte shtëpija, po të katër kishin një muaj e ca që nuk i dinin se ku ishin, asnjë lajm nuk kishin prej tyre. Operacioni i dimërit kushedi se nga i kishte zënë.

Ballistët, ditë për ditë, mblihdeshin te lëmi përpara ashefit, nga njëzet e tridhjet veta, dhe fjaloseshin me zë të lartë, me qëllim që t'i dëgjorin të dy gratë:

— Partizanët u shuan të gjithë, nuk ka mbetur këmbë prej tyre. Filan komandant partizan e zunë të gjallë dhe e varën në mes të Tiranës përpara bashkisë. Filan komandant brigade e rdau gjylja e topit gjerman më dysh...

Ndonjë tjetër hidhej e thosh:

— Sot u gjetën shtatë partizanë lart në mal. Kishin vdekur.

— Ehe, me të vërtetë, i pashë edhe unë, — hidhej shoku i tij, — dy prej tyre kishin patur guna të dhirta. Nga dy gjerdhanë fyshekë kishin patur secili...

Ky i dyti i jepte këto hollësira me qëllim që ta përforconte më shumë fjalën e të parit.

Nënë Sabrija dëgjonte dhe nuk e bënte vehten, por përbrënda shpirti i saj e dinte sa vuante. Po sikur t'ishin të vërteta ato që thoshin ballistët? Prandaj edhe i jepte të drejtë Shefikos. Nënë Shefikua përkundrazi, kur dëgjonte ato fjalë rrihej e përpiquej më keq:

— E zeza, djemtë tanë kanë guna, ata kanë maliherë të gjatë dhe nga dy gjerdhanë fyshekë!

Zharani ishte në mes vëndi n'atë krahinë, prandaj edhe gjermano-ballistët e kishin bërë qendër të tyre. Ditë e natë atje kishte lëvizje të madhe, një palë vinin, një palë iknin. Shkarkonin karvanet me fyshekë, ngarkonin mallin e plaçkitur në popull. Natën — asnjë herë ditën — sillnin

të plagosurit e tyre, çirreshin e ulërinin si çakej. Nga një herë zinin ndonjë partizan: të sëmurë ose të plagosur dhe e pushkatonin në mes të fshatit, duke u mburur sikur kishin bërë ndonjë trimëri të madhe.

Këto mizori të ballistave e të gjermanëve kundër atyre që kishin lërë shtëpinë, fëmijët, nënën, babanë, vëllezër e motra vetëm e vetëm që të çporesh dushmani, kishin ngjallur te Nënë Sabrija një urrejtje të atillë për armikun sa që i rëndëshin sytë e nuk i shikonte dot. Nga Koci e nga shokët e tij nuk i hiqej mërdja për asnjë çast dhe mejtonte: «Mos Zot, po sikur t'i gjejnë? po sikur t'i zënë të gjallë e t'i pushkatojnë?» I ngjethej misht, zinte sytë me dorë si për të larguar këto mendime të kobëshme dhe thoshte me vehte: «O zot, merrna hakën!».

Atë mëngjes, ditën e dymbëdhjetë, kur ikën gjermanët e ballistët nga Zharani, hapën fjalën se gjoja ishte gjetur një depo e madhe e partizanëve dhe do të vinin ta ngrinin. Shumica e ballistëve këtë gënjeshtër e kishin besuar si të vërtetë. Krerët ballistë me të tilla gënjeshtër i shpinin rë luftë ata që iu vinin pas ose që i merrnin ushtarë me zor, por populli i Zharanit nuk e hëngri. Gjermanët e ballistët diç kishin ndjerë, ata nuk shkonin të ngrinin «depor e madhe», se ku e gjetën partizanët këtë depo? por shkonin të luftonin. Dhe me të vërtetë, ashtu si mendoi populli që. Katër pesë orë pasi qenë larguar gjermanët e ballistët nga Zharani, filloi të ndihej uturima e luftës larg e thellë prapa maleve. Këtë luftë e pati ndjerë edhe Nënë Sabrija. Herë pas here, duke ndenjuri prarë oxhakut, mbante vesh e dëgjonte dhe zëmra i rrihte prej gëzimit. «Ishalla», luste me vehte, «ishalla i thyejnë sot e nesër këta qenë, e të shpëtojmë...» Dhe aqë sa gëzonte për vehte, për shtëpinë, për meshkujt që kishte në luftë e që do t'i vinin në shtëpi të piqej me ta, t'i shihte e ta shihnin, po aqë gëzonte edhe për Kocin me gjithë shokët, të cilët vetëm ajo që i kishte parë me sytë e saj e dinte si qenë bërë: tharë e nxirë si kandili, sa të vinte frikë t'i shikoje.

Buka donte edhe pak të piqej. Ajo mendoi që, si ta hiqte nga zjarri, ta linte edhe pakëz në dritare sa të ftohej, se ashtu e ngrohtë thërmohej, e pastaj me të errur do të

risej t'ua shpinte Kocit me shokët. U ngrit, gjeti një copë rrobë të zezë, pshtolli veshët me të si në vënd të sharpit e po mendohej çfar të merrte si gjellë për partizanët. Po ata të zes gjermanë e ballistë nuk i patën lënë gjë në shtëpi, as gjizë, as djathë, gjë prej gjëje, se edhe ato gjëra ushqimore që nuk i hëngërn, ua derdhën katonjve e rrugëve.

Dielli ishte ulur fare dhe qe gati rë të perënduar. Horizonti skuqte. Një copë diell në formë katrore binte në mes të ashefit, duke kaluar nga baxhaja, që ishte rë faqen e çatisë nga perëndimi. Në këtë kohë «fup» hyri në derët Koci me maliher në dorë, i gjatë, i thatë, me sy të zhgabbërryer e qëndroi në mes të ashefit. Fytyra e tij e murrëtyer, kur i ra dielli që vinte nga baxhaja, iu duk aqë e llahhtarshme Nënë Sabrijes, sa që, kur iu thirri Koci krahë hapur në mes të ashefit: «Ku jeni moj motra?» dhe u derdh të përqafohej me 'to, ajo, me qypin e turshive që i mbeti ndërduar, mundi të thërriste vetëm kaqë:

— Koci!

Dhe nuk foli sepse dyshoi për një çast rëse ishte Koci me të vërtetë ai apo dikush tjetër, mbasi edhe zëri iu duk sikur i ishte ndërruar. Po pastaj e njohu, u lëshua drejt tij, i hodhi duart dhe e puthi. Pa ja hequr duart nga qafa e pyeste duke u dredhur e tëra nga malli e nga gëzimi:

— Po ku jini o Koci, o vëlla?!

— Këtu jemi, motra Sabrije, këtu, — iu përgjegj edhe ai i mallëngjyer.

— A jini të gjithë? A jini gjallë?

— Të gjithë jemi, të gjithë. Gjallë jemi.

Nënë Shefikua ngriu në këndin, u shastis e më s'dinte ç'të bënte. Më në fund kur u ulër rreth vatrës ajo pyeti:

— Po djemtë tanë, o Koci, ku do të jenë? a do të jenë gjallë? të më thuash të drejtën, për kokën e fëmijëve!

— Kur të qaj djemtë, gjallë janë, — iu betua Koci tek e pa aqë të trishtuar. — Sot, — vazhdoi Koci, — muarrëm një letër nga Mazllëmi. Na lajmëron që nesër pa gdhirë t'u bëjmë prapa krahëve ballistëve. Do t'i fusim rë këto gryka mes dy zjarreve dhe do t'i bëjmë të ngrejne duart për pjetë. Nesër në mëngjes do të shikosh se ç'do të bëhet në këtë pellgun tonë këtu. Ne të komandës së vendit jemi

mbledhur të gjithë në mal, te kasollat e barijve. Kemi lajmëruar edhe të gjithë fshatrat e këshillat. Me të bërë «bamp» në qafën e Pelës, lufta do të ndizet në të katër anët. A e dëgjoni luftën? A e kuptoni dot sa janë afruar tanët? Vetëm shenjë tonë presin fshatrat përçark.

Si ju dha lajmet mbi gjendjen e luftës, Koci i pyeti të dy gratë:

— A ka më ballistë në Zharan, se ne na erdhi lajmi që nuk ka mbetur rjeri prej tyre.

Ato i treguan për Hyskë Gjinin dhe të rjezet «trimat» e tij që ishin në shtëpinë e Hekuran Çepelës në krye të fshatit.

Koci kishte ardhur deri diku me mendje të fjetur se nuk kishte më ballistë në Zharan, por tani shpejt e shpejt kërkoi gjysëm buke dhe u ngrit e iku.

Nënë Sabrija me Nënë Shefikon, duke i dhënë bukën, e porositën një mijë herë të hapte sytë se mos përpiqte më Hyskën, se më s'dihej, mund t'ishte aty përçark. Pastaj e nxuarrën nga dera e prasme e qilarit, e përcuellën prapa kasolleve, e hoqën nëpër një ledh gjer në fund të selishtes dhe e porositën edhe një herë:

— Koci, hap sytë, vëlla!

Koci mori buzën e përrojt, do të hidhej përtej e pastaj do të ngjitej sipër në mal, mbi fshat, te shokët.

Nuk kishin shkuar as pesë minuta që kur qerë kthyer Nënë Sabrija me Nënë Shefikon në ashef, kur dëgjuan të çirrura:

— Ndal! Ndal!

Dhe pa sosur mirë këto fjalë u dëgjuan dy krisma maliherësh që ranë këmbyerazi.

— Korba, se mos e vranë Kocin! — thirri Nënë Sabrija dhe fluturoi në gjurmat e tij. E gjithë bota iu duk sterre dhe ruk pa përpara as ledhe, as gërmadha, as fera, as gjëmba.

Nënë Shefikua dërgoi Verijen të shikonte nëpër fshat se ku ishin ballistët.

Kur vajti Nënë Sabrija, Kocin e gjeti akoma me gojë:
— Më vrau Hyskë Gjini, o motra Sabrije, — i tha. — Amanet fëmijët! — Dhe mbaroi në kraharorin e saj.

Nënë Sabrija edhe sot thotë: «Ndofta prandaj ruk i kishte dalë shpirti se priste që të linte amanet fëmijët, që i kishte kokla korbi, si njerin tjetrin: dy çupa dhe tre djem. Më i madhi i tyre trembëdhjetë vjeç».

Me atë llahtar dhe me atë zëmërim, Nënë Sabrija u këthye në shtëpi. Sapo arrijti, erdhi në shtëpi edhe Verija, e tmeruar, me sy të zgurdulluar e duke bërtitur:

— Moke moj! Moke moj! (kështu i thërriste Nënë Sabrijes) Hyskë Gjini me një gjysmë buke në dorë, po hyn shtëpi më shtëpi në lagjen tonë.

Komandanti ballist, sapo e pa që ra Koci i vrarë, shkoi e kontrolloi. I mori gjysmën e bukës dhe si i marrosur, më shumë edhe nga thyerja e ballistëve që sa vinte po afëroheshin, shkoi që të krahasonte bukën për të gjetur se në cilën shtëpi ja kishin dhënë, dhe do t'i vinte zjarrin asaj shtëpie duke e djegur me gjithë njerës brënda. Kështu vendosi. Vajti në një shtëpi të lagjes së Gjatollarëve, ruk gjeti t'atillë mielli e t'atillë buke. Vajti rë një tjetër, i krahasoi, prapë nuk gjeti, edhe në të tretën po ashtu. Nga inati bërtiste e çirrej:

— Jo, jo, nuk ja kemi ngjitur kot emrin Moska e Vogel neve Zharanit. Si? Si?! neve të jemi këtu e ju nëpër këmbët tona t'u jepni bukë komunistave! Ah, veç në e gjeça atë shtëpi që u ka dhënë bukë!

Shpejt e shpejt Hyskës iu kujtua shtëpia e Mazllëmit. «Atje do t'ua kenë dhënë këtë bukë, ato shtrigat kanë blojtur në mokra këto ditë, se ruk i linin të delnin. Duket kjo bukë, është gatuar me miell të ashpër». Kështu mejtoi dhe u nis i etur për gjak. Aqë iu prish mërdja nga urrejtja, sa që harroi se trimat për mbrojtje personale nuk i kishte më vehte. Trimave të tij, që iu pati thënë se partizanët mbaruan, atë ditë iu kishte hyrë frika në bark më shumë se çdo herë tjetër. Nga Zharani u nisën plot pesëqind ballista e gjermanë. Kuptohej se partizanët, që po luftorin kundra tyre e që i kishin thyer aqë shumë sa po i

afroheshin Zharanit, nuk do t'ishin të pakët. Ata e ndjenë gjallë se partizanët ishin akoma më këmbë. Prandaj kishin dalë të gjithë në krye të fshatit e po bënë llogari që, sidomos të birte puna, të kishin kohë t'ua mbathnin këmbëve.

Nënë Sabrija, me të dëgjuar Verijen që tha se ç'po bënte Hyskë Gjini në lagjen e tyre, e kuptoi se përse bridhte ai shtëpi më shtëpi. Prandaj u prish në fytyrë, po në sytë e saj dukej që kishte vendosur diçka të bënte.

— Merr çupën dhe ikë, — i tha shkurt Nënë Shefikos.

— Ku të vete?! — iu përgjegj e kurata. — Ku të të lëmë ty?!

— Merr çupën dhe ikë, të them, — iu kërcënua Nënë Sabrija përsëri.

Mollëzat e faqeve po i dridheshin vetvetiu pa pushim.

— Po do na gjejë bukën.

— Ikë, — i tha më në fund dhe e mori e shtyjtë për krahu.

Nënë Sabrija, si mbeti vetëm në ashef, u kërrus, diçka mori në fund të qilarit, pasi ngriti një pllakë të gurtë, hodhi kraheve një triko të gjatë, të bërë me shtiza, dhe u ul në këndit. Duke i vënë shpatullat murit si e kapitur, mbështeti kokën pas oxhakut dhe po vështronte nga dera. Të gjitha shkresat që i dha Koci kur dha shpirt i kishte futur në gji.

Hyskë Gjini hyri me gjysmën e bukës rë dorë, të lyer me gjakun e Kocit. Nuk shikoi as tej as këtej, por shkoi drejt e në magjet. Sapo krahasoi bukën iu kthye nënë Sabrijes dhe uluriti duke u dredhur i tëri:

— E kujt është kjo buuuukë?!

Ajo u ngrit më këmbë, ashtu e gjatë siç ish, me duart prapa, mbuluar me trikonë, me sytë të ftohët si xham, dhe si hodhi dy-tri hapa e u afrua përpara tij i tha:

— Imja është.

— Bushtër, ndaj të thonë partizanët «Nënë Sabrija» ty, ndaj të thonë! — dhe gati t'i hidhte thonjtë ta mbyste

— Po, ndaj më thonë, — iu përgjegj ajo e qetë e plot urrejtje. — Ndaj më thonë, se nënë më kanë, dhe mos më

thënçin nëra e tyre po nuk ua mora hakun. Dhe «fap» ja bëri si vetëtimë nagantit të të shoqit, që e kishte ruajtur si kujtim të tijne pas vrasjes. «Tak» «tak» ja shkrepiti dy herë në gjoks.

Hyska ngriu për disa sekonda më këmbë, iu prish mëndja, ca nga që nuk e priste atë që bëri Nënë Sabrija, ca nga ajo që e gjeti, por pastaj e mblodhi dhe e ndoqi me rovole në dorë.

Nënë Sabrija mbar mënd nga ajo skenë vetëm këtë: Hyskës i rrithte gjaku mbi xhakëtën e re ushtarake italiane nga dy plagë të gjoksit. Hodhi nagantin përdhe dhe tha vetëm kaqë:

— Mallkuar qofshi, se muarët botën në qafë!

Kur dolli në lëmë, **Shefikua iu dha përpara me sy të shqyer:**

— Ç'bëre? — e pyeti.

— E vrava! — iu përgjegj ajo prerë..

Muarën çupën për dore dhe u nisën. Vendi ku ishin shokët e Kocit e dinin se ua kishte treguar vetë Koci.

Hyskë Gjini ruk mundi të hidhte veçse dy tri hapa tej pragut të derës së ashefit dhe u këput e ra përmbys sa gjatë gjërë.

Hidh një shami përdhe. — i tha Shefikua sipas zakonit, tek ishin duke bredhur, — se mos të të zërë gjaku?

— Jo, jo, nuk më zë gjaku i tradhëtarëve mua, — iu përgjegj Nënë Sabrija, së cilës i rrinte përpara fytyra e Kocit të vrarë. që i bëhej sikur i thoshte gjithënjë: «Amanet fëmijët».

ZOTËR TË TOKËS

Në lokalitetin Dubas të rrethit Frashër grupi i reformës agrare që iu ndante tokat e bejlerëve fshatarëve të varfër, aty nga fillimi i javës së parë të rëndorit të vitit 1946, pas dy muaj e ca pune, ishte duke u dhënë fund punimeve të tij. Fshati i fundit që mbetej për të shkuar ishte Sheqi.

Në mbrëmjen e datës gjashtë nëndor, grupi i reformës agrare shkoi edhe në Sheq. Edhe grupet e tjerë, që punonin në lokalitete të tjera të Myzeqesë, në këtë kohë, po kështu ishin: kush kish mbaruar fare, kush kishte edhe dytri ditë punë e kujt i kishte mbetur edhe një fshat pa vajtur.

Në komitetin e fshatarëve të varfër të Sheqit ishte Metani i Shaqos, Sabriu i Refatit, Liçi Zonja, dhe Refije Gozezi.

Natën e parë, megjithëse grupi i reformës agrare vajti vonë, lajmi u përhap sakaq në fshatin. Secili nga bujqit e Sheqit nxitohej t'i takorte i pari. Në darkë shtëpia e Metanit, ku qëndruan shokët e grupit të reformës agrare, zjehu nga hyrjet e daljet gjer në ora dhjetë të natës. Edhe fëmijët shkuan t'i shikonin.

Kur vajti Refija në shtëpi, xha Rrapushi, i vjerri. e pyeti:

— E moj nuse, sa veta janë?

— Tre janë, o baba, — iu përgjegj e reja.

— Do të vete edhe unë t'i takoj, — tha xha Rrapushi.

Po e reja e ndaloi:

— Rri, baba, ku do të vesh tani natën, është terrët.

Xha Rrapushi ndëjti, si mbi gjëmbe. Nuk e linte meraku, donte të vinte t'i takonte e të bisedonte me ta. Atë natë ndëjti gjer vorë pranë vatrës, mejtohej. Atij iu kujtua, edhe këtë natë si gjithmonë, një amanet që pati lënë i biri me gojë përpara se të jepte shpirt. Vrau mëndjen

gjithë natën nëse do t'ia linte reforma agrare apo jo Kujçikën, atë arë që i biri e pati larë me gjakun e tij, e kuisi për kujtim, atje ku i pati rënë gjaku, ishin hedhur një grumbull gurësh sipas zakonit. Edhe atë çikë gjumë që fjetiti atë natë, me ëndërra e bëri. Në mëngjes i dolli gjumi me dy-tri orë natë, bëri një flakë zjarr, priti gjersa ra drita, mori shkopin dhe qe i pari që vajti që në mëngjes te Metani.

— Urdhëro, urdhëro, xha Rrapush, — e ftoi Metani, pajlënë hunjtë që kish filluar të gdhëndëte që me natë e që do t'i duheshin për caktimin e kufijve.

I thirri së shoqes t'i bënte një sherbet xha Rrapushit dhe pritën përjashta gjersa u ngritën shokët e grupit të reformës. Gjatë asaj kohe gati tërë fshati, me të mëdhenjë e të vegjël, ishte pshtjellë në oborrin e Metanit.

Gjithë ditën grupi i reformës agrare bashkë me komitetin e fshatarëve të varfër shkelën tokat e Sheqit, bënë studimet paraprake, mbajtën shënimet e duhura. U çlodhën vetëm kur hëngrën ato dy kafshita bukë në drekë; edhe ato në ara i hëngrën dhe më këmbë e më duar. Gati tërë fshati shkonte pas tyre. Të gjithëve u qeshte fytyra. Qeshnin me njeri tjetrin, bënin shaka, këndonin. Shokët e grupit të reformës iu thanë se që të nesërmen do të fillonin të ndanin tokën. Xha Rrapushi nuk u nda prej tyre. Gjithë ditën, me shkopin në dorë, duke ecur ashtu i kërrusur siq ish, me ato këmbët e holla e të gjata, të kthyer kular, po çelik, i ndoqi arë më arë dhe i ndihmonte:

— Po, po, — iu thoshte, — kjo arë dhjetë dynymë është, e di unë, po bëhem nëntëdhjetë vjeç në këtë fshat.

Dhe me të vërtet, kur e matnin ajo aqë delte. Jo vetëm për këtë, por ai i ndihmonte edhe për t'u treguar se cila arë ishte më pjellore se tjetra.

Atë ditë koha qe e bukur. Që në mëngjes, toka nisi të avullonte nga rrezet e ngrohta të diellit dhe një erë jeshillëku vjeshte e përzierë me atë të kashtës së kalbur të hambulloreve të binte fytyrës si e vakët. Nga dreka duallën ca re të bardha e të mëdha rreth e qark horizontit. Fshatarët herë pas here, duke shkuar grumbull arë më arë, ngrinin kokën lart e thoshin:

— Ç'ka marrë ky mot i bukur, besa besën si një behar i vogël po kalon kjo vjeshtë!

Pa ndonjeri, fshinte mustaqet e varura gjithë i kënaqur e përgjigjej me zë të lartë, si për të dëgjuar të gjithë:

— Ashtu siç qeshin sot zëmrat tona, ashtu bën edhe moti, behar shyqyr. A e dini se sot gëzojnë edhe gurë e dru-rë, ore, e jo robi i Zotit. — Dhe duke folur ngrinte dorën dhe tundëte shkopin si për të treguar se ashtu ishte siç thoshte ai. Të gjithë ata që e dëgjonin e pohonin në mënyrë të heshtur, me një gëzim të madh që u këndohej në fytyrë.

Në mbrëmje, kur u err e nuk dukej as për të mbajtur shënime, as për gjë, grupi i reformës agrare shkoi në shtëpinë e xha Rrapushit për darkë.

— Nuk ju lë unë, — ruguli këmbë ai, — se vjen Idrizi nga lokaliteti dhe më bën rrezil po të mos ju marr në shtëpi. I kam çuar lajm edhe Idrizit të vijë sot.

Idriz Gorezi ishte kryetar i këshillit popullor të lokalitetit dhe xha Rrapushi e kishte nip, djalin e të birit.

Xha Rrapushi ngulte këmbë, sepse të gjithë fshatarët donin t'i merrnin për darkë shokët e grupit.

Si shkuan në shtëpi e si u çlodhën pakë, shokët e grupit të reformës agrare bashkë me ata të komitetit të fshatarëve të varfër, filluan të punonin me kandil duke bërë planin e ndarjes.

Në këtë kohë arrijti edhe Idrizi, por nuk qëndroi, vetëm sa u takua me ta dhe, si mori me vehte edhe pesëmbëdhjetë veta nga fshati të armatosur, iku.

Rrugës atë e kishin lajmëruar se Agush Beu, vet'i pestë, që qëndronte akoma i arratisur, ish diktuar dhe dihej ku ishte atë natë. Prandaj kishte lajmëruar togën e mbrojtjes, që ishte në ndjekje të kriminelëve të luftës n'ato anë. Kishte lënë një vënd takimi me ta dhe u nis. Shokët e komitetit të fshatarëve të varfër shkuan me ta që të gjithë, përveç Metanit, që Idrizi nuk deshi me asnjë mënyrë ta merrte dhe e la për të ndihmuar shokët e grupit të reformës.

Xha Rrapushi, kur dëgjoi, tundi kokën dhe tha me vehte, si pat thënë gjithmonë:

— Jo xhanëm, po nuk u shua fara e tyre nuk ka rehat ky popull.

Agush beu ishte një nga bejlerët që kishte patur bujq gjysmën e Sheqit. Gjysmën tjetër e kishin patur tre të kushërinjt e tij. Kishte qënë komandant balli. Një i vëllaj, më i madhi, ishte zënë dhe ishte dënuar nga gjyqi i popullit. Agush beu vetë kishte mbetur jashtë dhe mundohej të sabotonte punët e pushtetit. U çonte lajm fshatarëve që të mos punonin tokat, përhapte parulla, shkulte hunjë të vinin grupet e reformës agrare, kërcënonte komitetet e fshatarëve të varfër, pat gjetur rastin dhe pat vrrarë edhe një kryetar këshilli në një fshat. Por me që ndiqej nga mbrojtja dhe nga populli, nuk i zinin këmbët dhé. Kishte r'ja një muaj e gjysëm që nuk qe ndjerë aty përçark, e thoshin se pat hyrë Mallakastrës lart ose andej nga Dumbreja. Por ja sot i qiti prapë veshët. Si duket i kishte vajtur në vesh që grupi i reformës kishte shkuar të ndante tokat e tija dhe kush e di ç'kishte mejtuar të bënte.

Bashkë me Idrizin e me fshatarët e tjerë u ngritën të shkonin edhe tre shokët e grupit të reformës. Por Idrizi ua mbushi mëndjer të qëndronin.

— Rrini, shokë, — iu lut ai, — ç'kini juve, në mos sot nesër, ka kush ua bën varrin atyre. Tashti që po vijnë prapë këtej rreth e përçark, si duket u janë shkurtuar. Armiku atë do, të na pengojë reformën agrare e tjetrën e tjetrër. Ju bëni punën tuaj. Për inat të armiqve, ne do të mbarojmë sa më parë zbatimin e reformës dhe ata të bëjnë bof në vënd. Ç'kini ju, punoni të qetë! Unë, edhe këta shokët e komitetit të fshatarëve të varfër që po vinë me mua, nesër do t'ua dërgoj heret, ruk do t'i mbaj me vehte.

Mirëpo mezi iu mbush mëndja atyre. Hele ai që ishte kryetari i grupit, Nexhmedin Bima e thoshin, një zeshkan vetullzi. njëzetedy-tre vjeç djalë, sa i urtë e i qetë dukej. aqë trim paske qenë. Ai paske bërë shkollën bujqësore të Kavajës, paske shkuar që andej partizan, kishte qënë nëntoger i ushtrisë popullore, por meqenëse dinte nga bujqësia, e kishin hequr si komisar komparije që ishte dhe e kishin caktuar në reformën agrare. Dy të tjerët, partizanë edhe ata, njëri mësues, gjysëm burri, e tjetri tridhjetepesë

vjeç djalë, nga ato fshatrat përçark, nuk ishin më të pakët se i pari. Por fjalët që iu tha Idrizi i bindër dhe qëndruan. Një një gjysëm ore pasi iku Idrizi as punuan dot, as qenë të qetë. Çfrynte ai kryetari i tyre sikur ta kishte përpara Agush benë dhe donte ta coptonte. Po pastaj iu shtruan punës.

Xha Rrapushi iu mbajti kandilin dhe ata punuan gjer sa i dhanë fund pjesërisht planit të ndarjes së tokave. Herë pas here e pyesnin hëm xha Rrapushin, hëm Metanin. Bënë ca vija, e ndarë atë letrën e bardhë që mbanin përpara mbi sofër në ngastra-ngastra me ato vijat. Xha Rrapushi nuk kuptonte gjë; ai vetëm oy gjëra kishte në mendje atë darkë: merakun për të nipin që i shkoi në rdjekje dhe merakun tjetër që Reforma Agrare të mos ja merrte Kuqickën. Sido që ta merrte plani, makari edhe më pak tokë le t'i jepnin, vetëm Kuqickën të mos ja luanin. — E po t'i bënir këtë, — mejtonte me vehte xha Rrapushi, — atij i kishin falur tërë botën.

Si mbaruan ndarjen e tokave në letër, si shkoi edhe Metani, Nexhmedin Bima, që hëm punonte, hëm e kishte mëndjen te krimireli i luftës, pështolli tura letrat që punoi mbi 'to edhe shkresa të tjera, i futi në çantë dhe iu drejtua xha Rrapushit:

— Nuk më thua, o xha Rrapush, ç'është ky Agush Beu. E di që është rga ky fshat, që ka qënë komandant balli, që ka punuar shumë të këqija në këtë luftë, por nuk di gjëra me hollësi për të, se vetë jam andej nga Kurvelshi dhe në luftë andej kam qënë. Këtë vetëm një herë kam kaluar, kur çliruam Fierin e Lushnjën dhe u hodhëm andej nga veriu për të çliruar Tiranën.

— Hë, — ja bëri xha Rrapushi dhe tundi kokër, — do të dish vetëm si është nga surrati Agush beu, apo do të dish që nga i jati, apo që nga gjyshi po të duash?

Xha Rrapushi me të vërtetë ishte plak, afër nëndëdhjetave, po siç thoshin bashkëfshatarët e tij, mëndjen e kishte qiçër dhe duar e këmbë akoma i punonin. Atij gjer

atëhere nuk ia kishte dhënë dorën njeri për ta ngritur e për ta lëshuar. «Druri i vjetër», thoshin bashkëfshatarët e tij për të kur binte fjala. Ai nuk kishte vënë kurrë raki e duhan në gojë. Gjersa që bërë tridhjet vjeç pat qënë bari me dhënt e bejlerëve. Dimrin në Myzeqe e beharin në Tomor e pat kaluar. Mbarte mënd shumë dhe kur binte shesh tregonte nga ato të vjetrat sa që djemuria e dëgjonin me gojë hapur.

— Zëre nga të duash, o xha Rrapush, — i thanë që të tre me një gojë shokët e grupit të reformës agrare. — Ne sot s'kemi gjumë.. Do të presim, ndofta vjen edhe Idrizi, e ndofta na bije ndonjë lajm të mirë: kush e di, ja bëjnë gropën që sot atij. Agush beut me gjithë shokë.

— Shko bjerë e fli ti nuse, — i tha së resë xha Rrapushi, — mos na nga ne. Kur të na vijë gjumi bijem vetë. Ti na sill ç'na ke për të sjellë, të mbulohe mi, dhe ikë se je lodhur.

Megjithëse Refija ishte pesëdhjetë vjeçe, xha Rrapushi «nuse» e thërriste, ashtu siç e kish thirrur që në fillim; dhe ajo «baba» i thërriste.

— Po leri o baba të flenë këta shokët, se janë lodhur. — iu lut e reja, sikur po i shtrëngorte ai të rrinin pa gjumë.

Pasi u ngrit Refija, mbylli derën, kaloi nëpër arallëkur e ngushtë dhe hyri në të ndarën tjetër të kasolles prej gardhi të lyer me baltë brënda dhe jashtë dhe të mbuluar me kashtë okërri. Atje nuk fjeti, po dolli në dritarë e vogël, që nuk ishte më e madhe sa të nxinte kokën e një rjeriu dhe mbajti vesh a mos ndiheshin dyfekë më ndonjë anë. Zëmra i hidhej në gjoks sa që edhe vetë ajo i ndjente të rrahurat e saj, ashtu siç i pati rrahur kush' e di sa herë dy vjet e gjysëm me radhë sa që Idrizi partizan. Djalin tjetër, të mesmin, nuk e kishte aty. Ai ishte në një kurs bujqësor në Lushnje dhe i vogli kishte vajtur te i ungji. Me leckë në zemër që mësuar të rgrysej e të gdhiehej kush e di sa netë me radhë, se nënia është nëne gjithëmonë. Mirë thotë çobani: «ç'mejton nëna e babaj për evlatin, mos ma heqtë as kraba». Ku nuk i shkonte mërdja Refijes atë natë: «Po sikur, Zoti na ruajtë, të më vritet djali mua së zezës tani

që u mbarua edhe lufta», mejtonte me vehte dhe nuk i zinte vendi vend. Duke ecur me majat e këmbëve delte përjashta, rrinte një copë herë, mbante vesh, i dukej sikur dëgjonte këmbë njerëzish larg në xhade, prapë nuk ndihej gjë, i vinte frikë dhe prapë hynte brënda.

Kur pa xha Rrapushi se shokët e grupit të reformës agrare nuk donin atë natë veçse t'i fjaloste, dhe këtë e kishin me gjithë zëmër, edhe ai u kënaq se atë kërkonte. Si plak që ishte, çdo natë nuk bënte veçse tri orë gjumë, prandaj filloi:

— Kur ka ardhur babaj im këtu në Sheqës, or djem, kam qënë dhjet vjeç dhe i mbaj mënd të tëra. Këta bejlerët ahëre një shtëpi ishin, jo kaqë sa janë sot, gjashtë-shtatë shtëpi. Babai im ishte bujk te një bej andej nga Mokëra. Beu yrë qe njohur me këtë bejn'e këtushëm dhe meqënëse nuk kishte aqë tokë andej, bije në ujudi me kta bejlerët e këtushëm, (dy vëllezër ishin këta atëhere, Veli Beu dhe Beqir Beu, i gjyshi i Agush beut) dhe iu shiti tri shtëpi bujq. Mori nga Veli beu e Beqir beu kush e di sa para dhe na ngriti ne e na dërgoi këtu me qahallarët e tij. Dëshëm s'dëshëm, muarëm leckat më krahë dhe erdhëm. Dy shtëpi nga ato u shuan, ca nga ethet, se rruk ishin mësuar me ujin e ktushëm, ca rë kohën e zisë së parë. Nga shtëpia jonë shpëtova vetëm unë, se tre vëllezërit, nëna babaj, më vdiqën që në kohën e zisë. Dy motra më vdiqën edhe ato nga ethet. Unë bëra vetëm një djalë dhe djali më ka lënë tre nipër e dy mbesa. Mbesat i kam martuar të dyja, se ato ishin më të mëdha.

— Një djalë ke patur, xha Rrapush? — e pyeti Nexhmedini.

— Një pikë të vetme.

— Të ka vdekur, ë?

Xha Rrapushi psherëtit:

— Jo, o djem, jo, ma kanë vrarë.

Të tre shokët e grupit të reformës agrare mbajtën dhe një herë frymër për të dëgjuar se mos ndihej ndonjë pushkë dhe si për t'u përgatitur që të mos e kishin mëndjen andej, por të dëgjonin xha Rrapushin, pyetën.

— Si është vrarë? Kush ta ka vrarë?

— Ja ky qeni m'i thau mëlçitë, Agush beu, ky që e bëshin katër çerekë sot ishalla. — Çfryu xha Rrapushi.

Fytyra e tij, me atë lëkurën rrudha-rrudha e si e holluar, iu duk Nexhmedirit sikur të ishte e vajosur. I nguli sytë e po e vështronte. Xha Rrapushit zuri t'i dridhej pakë koka me flokët borë të bardha, që i delnin anëve të qylafit, si trumba leshi, pa qethur kush e di që kur e të pa krehura. Mjekra e tij e bardhë n'atë fytyrë me cipë të zezë shquante edhe më shumë.

— Pa na trego, xha Rrapush, po nuk të erdhi rëndë, pa na trego të lutemi, si ka ndodhur vrasja e tij.

— Jo, or djem, nuk më vjer rëndë. Mua, kur fjalos për 'të, më lehtësohet ky krahërori, më duket sikur çfrej du-fin tim e jam më rehat.

Pastaj filloi:

— Ka qënë si tani, vjeshtë; (ka 10 vjet kjo, që më 1936). Sa kishte hyrë vjeshta dhe gjithë bujqësija kishin zënë e po mbillinin gryrjat, se gjer ahere qe lagësirë atë mot. Vakt zjarri, hante kau kanë. Beu kishte që në prill që i kishte thënë tim biri, Seferit, t'i linte këto ara që kemi edhe sot dhe t'i jepte ca të tjera të largëta, karkurina, që nuk bënë as okërr. Seferi nuk dëgjoi. «Nuk i lë arat, or bëj», i pat thënë. «Pse t'i lë? nuk i punoj unë? nuk të kam dhënë gjysmën, a? apo pse merr moti motit rga pesëdhjetë-gjashtëdhjetë qase bereqet nga krahët e mij?» Por beu i qe përgjegjur: «Jo, jo, ti do të ikësh, kështu si po të them, pa atë psenë e di vetë unë, nuk e di ti».

Djali e dinte pse ngulte këmbë beu të na i ndërronte tokat, po mua nuk më kishte thënë gjë. Ai i kishte ardhur rreth mbesolles, çupës së madhe të djalit; dhe tek ajo nuk i kishte ndezur. Kështu kanë qënë këta të mallkuar, zinaqarë të mbëdhej. Po kaqë ta bënë dhëmbin, sa të derrit, — dhe xha Rrapushi tregon gishtin e madh të dorës, — te çupa jonë ruk i shkonte. Pa sikur t'u mirrte Perëndia mëntë e të mundoheshin ta zinin me pahir, do t'ua bënë m siç ja bëri Kupja, një fshatari ynë, një të kushëririt të këtyre sot e tridhjetepesë vjet të shkuara: E zuri në shtëpi bej-në, tek murdohej t'i çnderonte të shoqen me zor, e ndau më dysh me sopatë. e futi në thasët e ngarkoi në gomar, i

ngriti kapistrën gomarit, e lëshoi dhe ua dërgoi në shtëpi. Vetë mori gruan e fëmijët dhe hapi krahët e iku tutje nga Izmiri, a kush e di se ku. U bënë shkaktarë këta, i prishën shtëpi e katar-di, la vatanin e mori rrugët në dhe të huaj.

Tre shokët e grupit të reformës agrare, kush shtritur, kush duke dredhur një cigare, dëgjonin xha Rrapushin, pa ia hequr sytë.

— Nuk donte djali, or djem, — vazhdoi xha Rrapushi, duke e sjellë prapë fjalën tek vrasja e të birit, — nuk donte, se i vinte keq t'i linte arat. Kishim shtatëdhjetë-
tetëdhjetë vjet që i punorim e kishim derdhur djersën në 'to. Pa kishim veselitur vresht e hardhi e pemë, dhe na vinte keq. Të na u thahëj goja fëmijëve në behar për një kokër pemë?!

Kur e thirri përsëri atë vjeshtë që ngjau vrasja, beu i tha djalit: «Megjithse të kam thënë sa më ka zënë goja lesh që të mos i punosh arat e të marrësh të tjerat, ti prapë nuk hoqe dorë nga jotja. Hasëllin e mbolle që e mbolle; po mirë, s'ka gjë, në e mbolle nuk dihet a do ta korrësh, po grurin mos e mbill, të them!»

— «Hasëllin e mbolla», i qe përgjegjur djali, «edhe grurin do ta mbjell, e do ta korr e do t'i ha gëzuar. Ngrije atë mendje që ke, se unë nuk ikij nga arat që kam».

Beu i ishte kërcënuar: «Mirë, të shohim, do të bëhet kështu si them unë, apo ashtu si thua ti. Unë nesër do të vij të t'i zbërthej qetë».

«Po deshe hajde zbërtheji», iu përgjegj shkurt Scferi im, e u ngrit e iku pa i dhënë as dorë: e pa i thënë as natën e mirë.

Që andej djali nuk erdhi në shtëpi. Ne kishim një mësonjës këtu, një xhevahir djalë, që i mësoi fëmijët tre vjet me radhë. Shkoi te mësonjësi e ja tregoi të gjitha. Ai ishte komunist, kështu si juve. «Mos luaj, o Idriz nga toka», m'i kish thënë djalit, siç i pat thënë gjithmonë qëkur ishte hapur ky sherr. «Beu po deshi le të hapij gjyq. Ti tërë fshatin e ke me vehte». Dhe e kishte fjalosur siç na thosh-te gjithënjë, kur na vinte në shtëpi, se si e kishte bërë moskovi atje në vënd të tij, fshatarët i kishin çdukur bejlerët dhe ishin bërë zotër të tokave. «Do të vijë dita që kështu

do të bëhet edhe në Shqipëri», na thoshte gjithmonë. Djali iu besonte shumë fjalëve të mësonjësit. Mos, or bir, i paç thënë gjithmonë, mos nis me bejnë. Jo se doja t'i lija tokat, po pse kisha frikë se mos ma gjente djalin ajo që ma gjeti, se atë shkëndijë të vetme kisha. «A, baba, — me thoshte, — më ka rënë gjaku në lëkurët mua së punuari këto ara, ruk luaj unë». Edhe unë nuk e paç ngarë, se në i dhëmbsej atij malli një herë, mua më dhëmbsej njëqind herë. Paç marrë shkopin e paç vajtur kush'e di sa herë te beu, po meazalla se afronte ai i vogëli.

Kur erdhi djali atë darkë, e kam mu si tani përpara syve, hyri në derët dhe nxinte e steronte. E kuptova. «Ç'ke or bir?» — e pyeta. «Ç'të tha beu?»

— «Avazir e parë,» m'u përgjegj dhe na i tregoi të gjitha.

Atë darkë nuk futi bukë në gojë. Të nesërmen, u ngrit, vuri qetë përpara, shkoi edhe nusja me djalin me t'u dhe vanë nd'arë, zunë qetë e po lëronin. E sheh beu, ky qëni, Agushi, ngjesh koburen në brez dhe i vete tek lëronte dhe as e përshëndet fare, po iu del përpara qeve e murdohet t'u heqë zgjedhën. Seferi im shtyu qetë, ai u doli përpara. «Ik, or bej», i thotë djali. Një herë, dy. Po beu nuk hiqte dorë nga e tija. Kishim një ka, atë mot e kishim marrë, ai të vriste shumë. I fut një bri beut kau dhe e hedh tej matanë. Beu atëhere merr zjarr më keq e i lëshohet Seferit, e godit dhe e shan më t'ëmën. Djalit atëhere i ndizet gjaku; çupën donte t'ia çrderonte, nga malli donte të na nxirte, e shau edhe më t'ëmën, e goditi edhe në sy të gruas, e këto nuk i duroi dot se ia shpuri thikën në mëlçit. Prandaj ngriti hostenin, siç e kishte patur në dorë dhe i ra koks një herë, dy, tri. I pëlçet gjaku beut, arohet një herë tej, një herë këtej, po djalë i shëndoshë dhe i mban plagët, nuk bije. Nusja hidhet që prapa dhe ai Idrizi e mbërtheu për këmbësh ta vinin poshtë. Seferit i thyhet hosteni dhe kërkon kosoren, po harron ku e kishte lënë. I hyn dorë me një furkaçe prej shkoze. Agushi nxjerr koburen, një tetshë të madhe austriake, i bije tri herë. Djalit i kujtohet që kosoren e kishte lënë nd'anë të arës, nja njëqind çape larg, mbuluar me laroshet dhe riset ta marrë, megjithë-

se kishte tri plagë. Po nuk ja arrijti, vajti gjer në mes të arës, hoqi qylafin nga koka dhe u shtri në brazdët sikur do të flinte duke e pështetur kokën në qylaf. Rrojti nj'a një çerek ore me gojë dhe pastaj vdiq. M'i ka lënë amanet nuses dhe nipit përpara se të jepte shpirt: «Kur të vijë dita të bëhemi zotër të tokës, ashtu siç thotë mësonjësi, më hajdeni mbi kokë te varri e më thoni, se vetëm atëhere do të më tretë dheri». Prandaj edhe ju thashë, or djem, që atë arën Kuqickë të ma lini mua kur të ndahen, se kam gjakun e djalit atje.

Xha Rrapushi vuri dorën në ballë dhe psherëtiti:

— Ah, or djem, më ka djegur zëmërën ai qën. Haku i fukarasë i zuri ata katilë, prandaj u bënë kështu kasht' e koqe.

Prushin në vatër e kishte mbuluar hiri. Të tre shokët e grupit të reformës agrare mbetën për një çast pa folur. Më në fund, Nexhmedini tha:

— E, ja, xhaxha, gëzoju tani që amaneti i djalit u plotësua. Partija dhe pushteti, ty e tët ripër, u bëri zotër të tokës.

Në këtë kohë u hap dera dhe hyri Refija lidhur duart në gjoks:

— Po bijen dyfekë andej nga Kuqari, kanë një copë herë.

Xha Rrapushi, Refija, të tre shokët e reformës agrare duallën përjashta dhe mbajtën vesh një copë herë të madhe.

— Do ta kenë rrethuar qënin, — tha xha Rrapushi, dhe sytë nuk i hiqte nga vërdi ku bëhej lufta. Një mitroloz. rrinte dy-tri minuta, dhe prapë binte, herë me të shtëna të shkurtra, herë me të gjata. Rrallë e tek zunë të dëgjohe-shin edhe bomba.

— Bjerini qënit! bjerini qënit! — shtërgonte nofullat pa asnjë dhëmb në gojë xha Rrapushi dhe ngrinte shkopin në drejtim të vëndit nga shiheshir: flakët e pushkëve dhe e turdëte. Pastaj shtonte si njeri që i njihte ato vënde:

— Në shtëpit e Isuf Qorit i kanë rrethuar. Edhe ai qën do vrrarë me bukë në gojë, se ai është jataku i tyre. Pushkët u prerë, nuk po binin më.

Xha Rrapushi me gjithë shokët e grupit të reformës agrare hynë përsëri brënda. Ai i fjalosi pastaj se, pas vrasjes së Šeferit, Agush benë e kishin marrë në burg. Ia kishin prerë pesë vjet, se gjyqi e kishte futur në një kallëp gjoja sikur e kishte vrarë për të ruajtur kokën. Në burg beu rronte si zotni që ishte, në dhomë më vehte. Qëlloi që hyri fashizmi italian në Shqipëri, duallën nga burgjet të mirë e të liq, dhe beu nuk i mbushi as pesë vjetët e burgut.

— Po, hele hele, or djem, — iu tha xha Rrapushi, keq e kam parë edhe atëhere kur ika dhe lashë tokën, shtëpinë, mallin e gjënë, në dyzet e trenë.

Dhe nisi prapë t'iu tregojë.

— Kur m'u vra Šeferi, ky Idrizi ishte tamëm, trëmbëdhjetë vjeç djalë, po vinte ashtu si i fatakequr, se ishte rritur me të keq. Pastaj, si u bë nj'a pesëmbëdhjetë vjeç, hodhi bojë e u rrit. Llahtaria e vrasjes së t'et nuk i çqitej nga sytë. Më thoshte gjithëmorë: «Xhaxhait», (kështu i thërriste t'et, se baba më thërriste mua), i rridhte gjak nga goja dhe thoshte: «Të më vini te koka të më thoni... mos qaj, mos qaj, më thoshte mua dhe nënës i shtrëngonte dorën e i thosh: «Mos luani nga toka». Shtrëngonte dhëmbët, i binte gjoksit me grusht ky Idrizi dhe ja bënte: «Ah!». Po si u rrit nuk ma zinte ngojësh më. Më dyzet e një ma muarën ushtar. Atje në ushtri ziret me një oficer italian, se e kishte sharë, i bije, e vret, merr dyfekun në krahë dhe kërcet e ikën. Asnjë nga ne nuk dinte gjë. Xhandarët vinin e kërkonin, po ku ta gjenin se? Kur rjëm mesnatë, pas tre muajsh që qe arratisur, troket penxherja. Isha zgjuar. Ngrihem e hap, e njoha që në zë. Hyri brënda me gjithë dy djemt e dajllarëve të tij, të arratisur nga ushtria dhe ata.

— Ç'bën kështu, or bir, — i them, — ku je?

— Do të marr hakën e babajt, — më tha.

Nuk i bëra zë. E kishte bërë tetë ai.

Ruante natë për natë ta futëte në pritë bejnë, po ku shkelte në drasë të kalbur ai! Idrizi rë shtëpi vinte në një muaj, në një muaj e gjysëm një herë dhe nuk rrinte veç një sahat e ikte. I jepnin bukë këta shokët: Refati i Metanit, Liçi, Uani. Ata e dinin se ku ngrysej e gëdhihej, ne s'dinim. Ama edhe këta shokët, si Refati, Uani e të tjerë,

gozhdë e patën vrasjen e Seferit. Sapo e muarrën vesh duallën me kosoret e ja zunë beut, po e dinte ai hanaç, bëri rrugë pa rrugë dhe ruk erdhi në shtëpi, po vajti drejt e në postët. Idrizi bëri një shtatë a tetë muaj kështu firar, veç kur e shoh një mesnatë që më erdhi prapë në shtëpi vet' i dhjetë me yll në ballë e më tha: Ky është komisari im' o baba, ky është nga Fieri, ky nga Lushnja, ky nga Mallakastër». Ku dinja unë komisar e partizan atëhere! Mirë, or bir, i thash, qofshir shëndoshë. Mirë kini bërë që kini dalë, veç ruani kokër, i porosita, se nuk ma merrte mëndja që do të bëhej ashtu siç thoshin ata e siç u bë sot. Veç shikoni na qëroni këtë qenin këtu, iu thashë. «Jo, gjysh, më tha komisari »ne s'kemi dalë të marrim gjak, kemi hasmir brënda, kemi dalë për liri». Drejt t'u them, nuk më erdhi hiç mirë. Mirë, mirë, bëni si të doni, iu thashë, po ky është byth e brekë me Duçen, po nuk ja hëngërt kokën ju më parë, do t'ju a hajë ai. «Po zuri atë rrugë, ahëre do t'ja hamë kokën më përpara se t'na i hajë», më tha komisar. Mirë, po mbani mënd ç'ju thashë, i fola më në fund. Idrizi, më sa folët ju që nuk ishit, aqë foli ai. Mbante sytë përdhe dhe rrinte. E kishin zgjedhur komandant çete. U dhashë bukë, hëngrën, muarën me vehte dhe ikën. Që atëhere nuk e dëgjova më djalën të thoshte: «Do të marr hakën e xhaxhajt». Hë, hë, shkuan ca muaj, kur edhe beu na bën një çetë. Çetë e ballit, siç i thoshin. Zuri të turdej e të shkundej, se gjer ahëre nuk delte sheshit, ruhej nga ne, megjithëse Idrizi nuk i kishte më ato mënd. Zuri e virte rreth sa andej këtej nëpër fshatrat. Kur, një mëngjes, i pleksën me një çetë partizane të Mallakastrës e me çetën e Idrizit, atje, në krye të fshatit. N'atë luftë u vra i vëllaj më i madhi, Qatua, po ky qeni shpëtoi. U kthye dhe iku me brekë nëpër këmbë, vajti në Fier, mori italianët dhe erdhi. Atëhere ç'ishin partizarë në fshat u ngritën e ikën me ç'kishin veshur me vehte me gjithë fëmijë dhe iu futën Mallakastrës përpjetë. Njëzet e katër orë luftë u bë këtu. Tymi e flaka u ndez më të katër anët. Pa m'u plagos edhe Idrizi në atë luftë në këmbët. Ahëre e pashë më keq akoma. Ca e keqja e ikjes, ca e keqja e djalit. Po njeriu, t'ju them unë, është i fortë e i duron të gjitha.

Xha Rrapushi fjaloste, tre shokët e grupit të reformës agrare dëgjin dhe rrallë e tek ja prisnin fjalën për ta pyetur për ndonjë gjë. Me këto bisedime arrijtën gjersa kënduan kaponjt e parë. Gjumë nuk kishin, po hodhën nga rjë rrobë në kokë e ranë të flinin. Aty ndaj të gdhirë, lufta në Kuçar u ndes prapë, akoma më e rreptë. Duallën të mbanin vesh. Në fshat nuk mbeti mashkull që pati pushkë në shtëpi, shkuan vullnetarisht rë rrethim. U bë edhe rj'a dy orë luftë dhe pastaj u pre fare.

Sapo ra drita, shokët e grupit të reformës agrare, Re-fija, Xha Rrapushi, burra të tjerë të fshatit, djemtë që vi-nin në shkollë, shkuan nëpër arat të matnin e të ndanin tokat.

Pas dy tri orësh, si qe prerë lufta, xhadeja Berat-Fier që shkonte përmes Sheqezës, po nxirte. Ç'do të jetë? I tërë fshati zbriti buzë rrugës. Tre shokët e Agush beut qenë vvarë, njeri qe dorëzuar dhe Agushi vetë qe plagosur. Të dy këta, Agushin dhe atë tjetrin që qe dorëzuar, ushtarët e mbrojtjes po i çonin në Fier.

Rruadhën fshatrat buzë xhadesë me të mëdhenj e me të vegjël. Sikush donte ta godiste Agush berë; nga zëmërimi i hidhnin pllacka pshtyme. Ushtarët e mbrojtjes nuk i lejonin. Megjithse Fieri tri orë ishte larg, në mbrëmje arrijtën ushtarët e mbrojtjes në Fier, se i qëndronte popu-lli. Agush beu, gjith ai trup që kishte një herë e rjë kohë. ishte rrëgjuar e ishte mbledhur sa një grusht, aqë sa nuk njihej fare. Fshinin sytë njerëzia dhe bënin be rrufe në fillim që nuk ishte ai, po pastaj nga ata sytë e tij të dalë sa rjë kaçkë e nga tiparet e tjera e shëmbëllenin pakë.

— Ku ka vajtur gjith' ai shëndet që kishte! — tho-shin të habitur.

— Po si i zutë, si i zutë? — pyesnin fshatarët që kishin marrë pjesë në rrethim. Dhe dëgjonin nga secili:

— Si i vramë e si i zumë?! Ne shyqyr që i vumë në dorë ku ishin futur. E bëmë rreth shtëpisë së Isuf Qorrit

pëllëmbë e njeri, dy sërë me radhë. Na pikasën ata të shtëpisë ashtu nga mezi i natës dhe i lajmëruan kriminelët. Dëshën të delnin, ne iu ramë. U ndes lufta. U thirrëm të dorëzoheshin, nuk deshën. Qëndruan ca. Zunë përsëri sikur të çarin rrethimin, po nuk mundën. Agush beu, që në pusinë e parë u zu. Një ushtar i mbrojtjes e pa dhe i ra e plagosi. Ai i hodhi një bombë dhe bëri yxhym, po veç kur ra përsipër mbi ushtarin. E për lau ushtari dhe e futi ndër shalë.

— Hë, m'i lumtë, hë, m'i lumtë ajo dorë! — thoshin të kënaqur ata që dëgjonin dhe fërkonin duart. — Cili ushtar është, cili? pa na e trego t'i puthim grykën e pushkës.

Xha Rrapushi hoqi Idrizir më nj'anë, e vështroi në syt sikur t'i kanosej dhe i tha, duke i treguar me kokë Agush benë:

— Vraje, ç'pret?!

— Tek ai ka hakë për të marrë i gjithë populli, baba! — iu përgjegj i nipi me një zë sikur ta qërtonte të gjyshin, por gëzimi që ndjente për suksesin që kish patur, fytyra e tij e çelur, e tradhëtuanë. Prandaj xha Rrapushi pati kurajo e vazhdoi t'i thosh përsëri:

— Vraje bir, ç'pret?! më ka përvëlur zëmërr a! qën! A nuk të kujtohet ty?!...

Por kur e pa që i nipi nuk dëgjonte nga ajo anë, ai iu lut oficerit të mbrojtjes që t'ja linte Agush benë ta pushkatonte me duart e tija. Edhe oficeri nuk deshi. I hodhi duart, e pushtoi e i tha:

— E di pse do ta vrasësh me duart e tua, o xha Rrapush, por nuk bër. Ne do t'ja dorëzojmë gjyqit dhe gjyqi do të vendosë për të ashtu si dëshëron populli.

Pak ditë kishin kaluar nga dita që kishte marrë fund zbatimi i reformës agrare në Sheqës, në tërë rrethin e Lushnjes dhe në gjithë Shqipërinë.

Në këtë kohë u hap fjala nëpër fshatrat e Myzeqesë se në Lushnjë do të festohej zbatimi i reformës agrare.

Kur dëgjoi këto fjalë xha Rrapushi, siç kishte ndenjtur këmbë kryq në diell, atje sipër në breg, ku kishte shtëpinë, u kollit një herë dhe duke vështruar fushat larg, mejtoi:

— Jo, jo, mori furd kjo punë. Nuk janë vetëm ata tre që erdhën i matën tokat e na i dhanë, po është e tërë qeverija, e tërë Partija në këtë punë. Sepse gjer ahëre atë, sado pak, po prapë e hante një fije e vogël dyshimi e xheku i vinte mëndja, se ç'o valla e kishin aqë në dorë ata tre shokët e grupit të Reformës Agrare që t'i jepnin tokën xha Rrapushit, të cilët sikur nuk ja patën mbushur synë edhe aqë shumë. Dhe këtë të fshehtë ai nuk ja pati thënë rjeriu, e pati mbajtur vetëm për vehte.

Ditën që u bë metingu, xha Rrapushi i hipi qerres dhe shkoi edhe ai në Lushnjë. Kishte nja dhjetë vjet e më shumë që nuk i kishte parë synë pazarit, se qëkur iu vra djali, e rrëzoi shumë dhe nuk i bënte zëmra as për mik, as për pazar. Edhe purët e bujqësisë i kishte rrëmbyer e reja që kishte veshur shallvare si burrat, e ishte bërë mashkull për shtëpinë. Ai vetëm sa i ndihmonte dhe i mësonte ndonjë punë çifçillëku. Pastaj edhe i tërë fshati i ishte gjëndur xha Rrapushit, në daç për mbjelljet, në daç për korrjet, në daç përsedo. Djalë si Seferi i ishin bërë të gjithë djemtë e fshatit, gjersa iu çuanë të nipërit dhe rrëmbyen punët e bujqësisë e të shtëpisë.

Kur vajti në meting, ç'të shikonte! Ato që shihte atje as që dinte t'i shpjegonte me mëndjen e tij se ç'ishin. Rrinte në këmbë me dorën të vënë si strehë, i dridhej koka nga pleqëria, si prej hidhërimit edhe kur kishte gëzim, mbahej me njëren dorë mbi shkopin dhe thoshte me vehte:

«Jo, xhanëm, po është ngritur i gjithë mileti më këmbë sot. Gjith ky millet me pështymë të mbytur.»

Kur mejtonte kështu e kishte hallin tek ndonjë Agush be tjetër që mund të ishte akoma gjallë e që mund të muntohej të shkulte ato kufi që kishte vënë reforma agrare në tokat e bejlerëvet.

Pa kur dërgoi e e thirri shoku Enver Hoxha të parir për ta takuar, kur i hodhi duart e pushtoi, ahëre nuk i mbajti dot lotët

— Më bëri Partija zot të tokës, — i tha, la e më la bëftë Partija dhe rroftë sa mali i Tomorit!

Shoku Enver e përqafoi edhe të renë e tij, kurse Id-rizin e mbante në krahun e djathë, bisedonte e qeshte me të si me një vëlla të dashur.

— Pse rrojta nëntëdhjetë vjeç e pse vojta të zit e ullirit që në djepet, ruk më vjen keq, — mejtoi me vehte xha Rrapushi, — vetëm e vetëm për këtë çast që pashë e jeto-va sot.

Kur u kthye mbrëmave në fshat, xha Rrapushi nuk vajti në shtëpi, por shkoi drejt mbi varrin e Seferit, t'i plotësonte amanetin që pati lënë.

Edhe Refija, që kishte mbetur pak më prapa se gratë e tjera të fshatit, nuk shkoi në shtëpi, por drejt e mbi varrin e të shoqt.

Kur u gjënd atje thirri:

— Baba!

— Nuse!

Xha Rrapushi i hodhi duart në qafë dhe pa e shkëputur nga krahët, uroi me sytë nga qielli:

— Të na rrojnë djemt e gjithë ç'kemi për zëmër!

B A S T I

Atë mot vera qe e thatë. Që në të hyrë të qershorit e gjer në një javë të vjeshtës së mesme nuk ra asnjë pikë shi. Me një javë të vjeshtës së dytë zunë shirat, dhe në mallësitë, po i thanë vjeshtë e po zuri një shi, moti ftohet e nuk gëdhiesh dot jashtë pa zjarr.

Çeta e parë partizane në krahinën e L... ishte formuar që në gusht e kishte arrijtur tridhjet veta. Tashti kishin një javë që rdiznin zjarr natën e, të rrethuar për qark zjarrit partizan, bisedonin për luftën, aksionet, halllet e popullit... U dukej sikur ai zjarri u bë shkak të mblihdhen më mirë bashkë, të afrohen e ta njohin më shumë shoshoqin.

Një natë, tek ishin duke biseduar për motin e thatë që pati marrë atë vit e për shirat që zunë, një partizan me mustaqe të zeza, gjysëm burri, dhe që gjer tani ai ishte më i vjetri rë çetë, veç xha Brahos, komandantit të çetës, i cili i kishte zënë të pesëdhjetat, tha:

— Kur një mbretëri e zaptin një mbretëri tjetër, i vihet vesh edhe këmba. Ky fashizmi shumë këmbë ters paska qënë. E shikoni, ka dy behare që nuk po pikor shi në Shqipëri. E kini vënë re se fukarallëku është shtuar akoma më shumë rë vëndin tonë apo jo?

Komisari i çetës dëgjonte. Edhe të tjerët nuk thanë gjë. Bisedë pas bisede në fund u hodh xha Brahua:

— Shqipëria është vakëf, or djem, dëgjomëni mua, se jam plak unë. Çdo mbretëri që ka ardhur këtu nuk e ka trashëguar dot këtë vënd.

— Biseda nuk është e shtrembër, — mendoj komisarri me vehte, — por pura është që disa nga këta duhen mësuar që t'i kuptojnë ndryshe gjërat.

Dhe me takt u shpjegoi shokëve se fashizmi erdhi në vëndin tonë. jo se e zuri malli për Shqipërinë e shqipta-

rët, por për të na shfrytëzuar akoma më shumë. Prandaj është shtuar edhe varfëria. Dhe në qoftëse Shqipërinë nuk e ka trashëguar dot asnjë mbretëri, kjo ka ardhur se populli shqiptar nuk i është nënështruar asnjë armiku, ka qëndruar me armë në dorë dhe ka luftuar.

Në këto biseda kështu komisarit iu kujtua se duhej që të organizonte luftën kundra analfabetizmit në çetë sa më parë. Nga të tridhjetë shokët që kishte çeta, njëzet qenë fshatarë, dhe shtatëmbëdhjetë prej tyre qenë analfabetë. Edhe vetë xha Brahua që analfabet.

Ç'prej asaj nate e gjer pas festës së 28 Nëntorit puna e luftës kundër analfabetizmit shkoi si shkoi në çetë. Por pas festës së 28 Nëntorit erdhën edhe shumë shokë të rij nga qyteti që kishin marrë pjesë në demonstratë e që fashizmi i kërkonte t'i burgoste. Midis tyre që edhe Agim Kalaja, të cilin komisarit e kishte patur nxënës para motmotësh dhe e njihte mirë. Këtij, komisarit i ngarkoi përgjegjësinë e luftës kundra analfabetizmit në çetë dhe ai iu vu punës me zell. Që në ditët e para shokët ja ngjiten emrin Mësuesi i Çetës dhe me këtë emër e njihnin të gjithë. Emrin e vërtetë pothuaj ia harruan fare.

— Ç'qesh rehat, — mejtonte me vehte Xha Brahua, sa që ai çuni i parë përgjegjës. Atë e zinte gjumi më përpara se unë. Po ky s'të ndahet, — thoshte për Agimin, — po nuk mësove një gërmë më dy ditë këtë nuk e zë gjumi. Mirë e ka ky, po ç'të bëj unë që më janë trashur trutë dhe nuk mund ta thyej dot dorën.

Gjatë dy muajve, para se të vinte Agimi në çetë, Xha Brahua kishte mësuar t'i rjihte pak nj'a shtatë a tetë gërma dhe rj'a dy arrinte edhe t'i shkruante, porse tani e kishte pisk punën; i duhej të mësonte me doemos një gërmë më dy ditë.

Një natë kur që vetëm me komisarin, e pruri fjalën anës e anës e pastaj i tha:

— Më ka pjellë belaja me atë Mësuesin e Çetës, o Çeço. Më është qepur edhe nuk më ndahet. «Ja do të të mësoj unë ty shkrim e kërdim, — më thotë, — ja s'ka». Mirëpo nuk mësohet revani në pleqëri, or bir. Limëri rehat mua. Thua-

më për luftë, në zjarr të hidhem, ama për të mësuar nuk mësoj dot. Nuk i ndreq dot ato grabat unë.

Komisari vuri buzën në gaz. Ai e kuptoi që xha Brahua me ato fjalë deshi edhe sikur t'i ankohej për Mësuesin e Çetës edhe sikur t'i kërkonte që ta linin të qetë. Që Xha Brahua e kishte me zor të mësuarit e që mundohej me çdo mënyrë t'i bënte bisht kësaj pune, këtë e kishte vënë re edhe vetë Çeçua dhe, edhe Agimi ja pati thënë kaqë herë. Punë agjitative qe bërë mjaft me Xha Brahon gjer ahere për nevojën që kish ai të mësonte shkrim e këndim. Tani nuk ishte puna për agjitation. Xha Brahua përdori, për të shpëtuar, gurin e fundit: i qe mbushur mendja t'i qajej komisarit siç iu qa, edhe Çeçua, që të mos e zgjaste më me 'te, mendoi që edhe ai të përdorte gurin e fundit. Për çdo gjë që kundërshtonte xha Brahua, po t'i thoshte komisarit: «Kjo punë duhet bërë se kështu thotë Partia», ai nuk fliste më. Prandaj edhe sot me këto fjalë ja mbylli gojën.

Xha Brahua nuk e zgjati po vari kokën sikur t'i kishte mbetur hatëri, mustaqet çile i ranë mbi buzë, e duke dredhur një cigare, i futur në mendime të thella. tha me vehte si me zëmërim:

— Ç'hair do të shohë Partia nga unë, pse do të mësoj shkrim e këndim tani në pleqëri?! Unë e hëngra kullotën. Tani jam pesëdhjetë vjeç burrë, ç'më duhet mua kalemi në këtë moshë?!

Si nuk i ndezi te komisarit, u mundua ca kohë që t'ja hante kokën me të mirë Agim Kalasë, duke i thënë që ta linte të qetë, se ishte plak, lodhej, e merrte gjumi... Mirëna Agimi i fërkonte shpatullat, e i lutej:

— O burra, xha Braho, o burra! Pa shiko sa mirë e ke shkruar A-në! Pa shiko si e ke bërë B-në, njëlloj si timen!

Xha Brahua e shikonte në sytë, i vinte keq për të që lodhej aq shumë, çuditej me durimin e tij dhe bënte shaka me të:

— Hë, ç'qerrata që je ti, ç'qerrata!

Mandej mundohej të shkruante, por prapë nuk hiqte dorë nga e tija:

— Nuk mësoj dot, urë. or jo! po lëmë rehat në ke

Perëndi! Ç'beson ti? Muhametin a? Krishtin a? Lëmë. ore të qetë.

— Partinë besoj unë, — i përgjigjej Agimi duke qeshur. — dhe mbaje mënd, Xha Braho: Zotrote shumë shpejt ke për të mësuar shkrim e këndim... E kur të çlirohet Shqipëria, zotrote do të dish sa di unë sot. Dhe unë do të vete në Bashkimin Sovjetik, do të mbaroj universitetin e do të dal profesor... .

-- Po mësova unë kaqë sa thua ti, e po u bëre ti profesor, unë pres kokën, — e kundërshtonte xha Braho gjoja si me inat dhe vinte dorën e trashë e të çarë thela-thela nga puna në qafë, duke treguar si pritet koka.

— Mos, — qeshte Agimi me gjithë shpirt, — mos, se kur të arrihet kjo që them unë, do të të dhimset koka, e do të më lutesh: «aman, mos ma pre»!

— Plaça po t'u luta, unë do ta pres vetë kokën atëhere.

Kjo grindë, që u pëlqente që të dyve, vazhdoi për shumë kohë. Të gjithë shokët e çetës shqydheshin së qeshuri dhe komisari qeshte sa i mbarte brinjët me dorë.

Xha Brahua e shikonte duke i ngulur sytë sikur ta qërtonte e sikur t'i thoshte:

— Qesh ti, qesh, po e di mirë unë se të gjitha të tuat janë këto që po mundohem unë plak njeri sot. Ti m'i ke fajet.

Komisari e kuptonte. dhe ahëre binte përmbys fare. Një ditë, tek ishin duke u ngrerë Agimi me Xha Brahon, komisari u tha:

— Unë them kështu: Xha Brahua dhe Agimi ta zënë me bast: Po mësoi Xha Brahua gjer në çlirim sa di Agimi sot, e po u bë profesor Agimi në çlirim, xha Brahua të na bëjë një gosti të mirë në fshat; të na theri një mish, të na bëjë një bakllava... . Po nuk u arrit kjo, atëhere detyrohet Agimi që ta bëjë gostinë. Kështu s'ka nevojë ta presë asnjëri kokën.

— Për hair qoftë, — thirri xha Brahua dhe i zgjati dorën Agimit. Ata të dy zunë duart dhe Çeçua i preu duke thënë sipas zakonit, me shaka: «kush gënjeftë, e preftë».

— Mos harro se ti që preve bastin je dorëzërës për të dy, — u hodh xha Brahua.

— Po, jam, — e siguroi komisari.

Kështu rrodhi puna e bastit midis Mësuesit të Çetës e Xha Brahos. Dhe sa herë që binte fjala, ose kur e shikonin shokët Agimin tek mësonte xha Brahon, pyesnin:

— E mo, si dukeni, kush do ta paguajë bastin nga ju të dy?

— Ky, ky, do ta paguaj, — përgjigjej xha Brahua duke treguar me gisht Agimin dhe fërkonte mustaqet. Duke dashur të më mësojë mua ky, i ka hyrë detit këmbë. Edhe për vehte nuk është i zoti ky krimbo, mo jo. Do e mburret kot. Ky të vejë të studjojë në Bashkimin Sovjetik?! Ky të dalë profesor?! Jo mo, jo, nuk më ha buza kulaç.

Xha Brahua shkak donte. Zinte muhabet me partizarët që të shpëtonte nga Mësuesi i Çetës Po Agimi nuk e linte.

— E fillojmë xha Braho, — i thoshte.

— Fillojmë, or krimbo, fillojmë, — i përgjigjej xha Brahua me shaka e duke tundur kokën me atë qylafin e zi bellus me yll të kuq. Pastaj mejtonte me vesh-te duke qeshur:

— Hej, ç'më polli macja në kamaret mua të varfëria me këtë çun!

Nga një herë, jepte e jepte dhe i binte asaj pllakës ose defterit, ç'të kishte, me kalem, ngrinte kokën, vësh-tropte në një vend të pa përcaktuar, e thoshte:

— Jo, or jo, nuk shkruaj dot, nuk më thyhet dora. Përse nuk më thonë, xhanëm: «Shko vra Duçen», se vallah, detin do ta çaj më këmbë dhe do të vete ta vras, ama për të shkruajtur nuk murd, jo!

Pastaj merte përsëri kalemmin dhe i mëshonte me sa fuqi që kish. Edhe kur lëronte tërë ditën në arë, që në mëngjes e gjer në mbrëmje, nuk i qe lodhur dora ndonjë herë aqë shumë sa tani duke shkruajtur.

— O burra, xha Braho, hë, ashtu, rrotulloje pak, bë-ji bishtin, — i thoshte Mësuesi i Çetës dhe i rrinte për-mbi kokë.

Xha Brahua, qysh se erdhi Agimi në çetë, me ngadalë, por kishte filluar të mësonte mirë. Në të lexuar shkante më përpara, ndërsa të shkrojturit e kishte pakëz më me

zor. Në krye të shtatë a tetë muajve ai arrijti ta lexonte vetë Komunikatën. Letrat komisarit ia shkruante vetë: Puna e mësimit i kishte hyrë edhe atij në qejf tashti.

Në këtë kohë Mësuesi i Çetës iku në Brigadën e I sulmuese dhe kur u përcuall me Xha Brahon i tha:

— Ta dish, xha Braho, se do të ta fitoj bastin. — Pastaj ju kthye shokëve: — «A e dëgjuat juve, shokë? do t'ja fitoj bastin xha Brahos, kini për ta parë kur të çlirohet Shqipëria. Të jini dëshmitarë».

Kishte zëmër të fortë xha Brahua. Ai ishte shumë i duruar. Shumë të vrarë e të plagosur pati ngritur me duart e tij në të kaluarën, kur pati luftuar bashkë me Çerçiz Topullin, që plagosur edhe vetë, kur luftonte kundër ardhartëve grekë, i që vrarë e plagosur edhe ndonjë partizan, tashti në këtë luftë, por që treguar burrë e i duruar. Ai pati qëndruar i fortë, më shumë për të mos trëmbur djemtë, siç mendonte ai, se ishin të rij, mirëpo atë mëngjes që përcolli Mësuesin e Çetës diç ndjeu në lugthin e zemrës dhe fërkoj sytë gjoja sikur i digjnin nga tymi i zjarrit.

— Është i vogël, — mendoi me vehte, — gjashtëmbëdhjetë vjeç djalë, me trup të pakët, — e u dhimbsurua për të si për djalin e tij, kur e pa për të fundit herë ashtu të thatë në fytyrë e kur ja pshtolli në dorën e tij të madhe atë dorë ashtu të hollë, që e kishte mësuar si të mbante lapsin, si të shkruante...

Gjatë një moti e gjysëm si komandant çete partizane, xha Brahua mësoi e u zhvillua aqë sa nuk ishte zhvilluar gjatë gjithë jetës së tij. «Paskam qënë në të errët», megjtonte sa herë me vehte, «dituria të bën me katër sy». Rreth zjarrit partizan ai mësoi historinë e popullit tonë, gjeografi, njohuri të ndryshme të kulturës së përgjithëshme... Më parë, kur bëheshir mbledhje të fshatarëve, të organizuara nga çeta partizane, ose metingje a çfarëdo mbledhje tjetër, ai thosh vetëm dy fjalë «shokë vatanin...» dhe, megjithëse i lutej komisarit, nuk vazhdonte më shumë, se nuk e ndjente vehten të zotir. «Tani do t'ju flasë komisarit», iu thoshte xha Brahua fshatarëve pas atyre dy fjalëve të tijat, dhe pastaj fjalën e merte komisarit. Mirëpo tashti, pas motmot

e gjysëm në çetë, kishte fituar besim në vehten e tij dhe i priste gjuha brisk, pse kishte mësuar dhe kishte kuptuar si duhej folur. Hallet e fshatarëve ishin po ato që kishte ai vetë si fshatar, hallet e tyre ishin ato që ai i kishte qarë me 'ta përditë kur ishte pa dalë në çetë.

Xha Brahuua luftoi me armë në dorë me djem, me nipër e me ç'kish e ç'nuk kish, gjer në çlirimir e plotë të Shqipërisë. Ai pati luftuar aty edhe gjer në tokat e Jugosllavisë, andej nga malet e Vishegradit.

Në fillim qe komandant çete, pastaj komandant batalioni, dhe mbarimi i luftës e zuri komandant brigade. Tashiti është oficer rezervë pensionist, me gradën nënkolonel. Qëndron në shtëpi në fshat por pa punë nuk e gjen kurrë. Merret me punët e bujqësisë dhe një djalë i tij është kryetar kooperative i dekoruar. Në fshat është antar i këshillit popullor, në lokalitet gjithashtu është antar i këshillit. Edhe rë rreth edhe në qark është antar i këshillit popullor. Megjithëse plak, herë me shkop në dorë, herë kaluar, do ta gjesh sa në një fshat në tjetrin, sa në një lokalitet në tjetrin. Në një vend agjton për realizimin e mbjelljeve të vjeshtës ose të pranverës, diku gjetkë për grumbullimet, diku për detyrimet; herë për një fushatë, herë për një tjetër, sipas kohës dhe rastit. S'di të lodhet ai njeri.

— Djem, vëllezër, shokë, — u thotë fshatarëve, — ç'u tha dje në luftë, na u dhanë të gjitha: ç'na u tha se do të bëhej si u çliruam, u bërë dhe u kaluan. Edhe ç'na thuhet tashiti e ç'do të na thuhet nesër, do të bëhen të gjitha.

Xha Brahuua rallë vjen në Tiranë, po kur vjen ama rri një javë, dy tri, e nga njëherë edhe më shumë. Një natë e merr njeri për darkë, një natë tjetri, dhe megjithatë, kur ikën, ndahet me qejfprishur me shumë shokë, se nuk mundet t'ua plotësojë dëshirën të gjithëve atyre që duan, të paktër, të fjalosen një darkë me 'të.

— Do t'ikij, — ju thotë shokëve që e ftojnë. — do t'ikij se më presin një tog punë atje në fshat, në lokalitet, në rreth.

Aty nga viti 1954 xha Brahuua kishte ardhur në Tiranë me rastin e festës së «10 korrikut». Si bëri festën, qëndroi edhe një shtatë a tetë ditë dhe pastaj iku.

Një mbrëmje po shëtiste vetëm gjatë bulevardit «Stalin», po gjithënjë nga krahu i majtë. I kishte rënë një kafe a pesë herë tutje e tëhu, që tek kafe «Çajupi» e gjer lart nga zyrat e gazetës «Zëri i Popullit». Po shkante ora tëtë e mbrëmjes dhe kolonel Çeçua me major Sulon, me të cilët kishte lënë fjalë të takoheshin atë mbrëmje, gjate asaj rruge dhe po n'atë orë, nuk po dukeshin të virin. U mërzit pak, por megjithatë po vazhdonte të shetiste, duke mbajtur duart prapa dhe me trupin pak të kërrusur përpara, ashtu siç ecën zakonisht. Kush e shikon për herë të parë xha Brahon çuditet me ecjen e tij, por atyre që e njohin, u janë mësuar sytë dhe nuk iu bën përshtypje.

Duke shëtitur posht e lart, përpara kabinetit të Partisë, pa një grup të rinjsh të hynin brënda.

— Çfarë ka këtu, or djalë i babajt? — pyeti një të ri dhe i mbajti këmbët, duke hedhur vështrimin nga salla e mbledhjeve.

— Këtu është kabineti i Partisë, shoku rënkolonel, — iu përgjegj i riu, — është një mbledhje seminari me propagandistët e formave të arsimit të Partisë.

— Mirë, djal'i babajt, mirë mësoni, mësoni, — i tha xha Brahua, tamam ashtu siç iu thosh edhe partizanëve komunist kur i pëshpëllinin në vesh: «Ne, xha Braho, do të shkojmë, do të lëmë vetëm, se kemi mbledhjet e celulës» dhe atij i bëhej qejfi që djemtë nuk mbanin gjë të fshehur nga ai.

Bëri edhe një dhjetë a pesëmbëdhjetë hapa më lart, kur poqi ballë për ballë me të dy shokët që kishte lënë takim.

— Po ku jini, or djem, ç'u bëtë? më latë vetëm si qyp nardeni!

— Ke shumë të drejtë, xha Braho, na fal. Nga provimet mbaruam shpejt, që në ora pesë, por ashtu ra doli një punë dhe të duallëm nga fjala, — u justifikuan kolonel Çeçua me major Sulon.

— Mirë, de, mirë, s'ka gjë, po si dualët?

— Që të dy muzrëm pesa.

— Bravo, ju lumtë! Kështu i bëhet qejfi babajt, zjarr në luftë, zjarr të jini edhe në punë, kështu iu ka hije djemave të Skraparit, Kurveleshit, gjithë Shqipërisë.

— E po rga do të vemi tani — pyeti xha Brahua më në fund, mbasi mbaroi biseda e provimeve.

Në pallatin «Ali Këlmendi» po hynin pak si me nxitim plot njerëz. Kolonel Çeçua ktheu kokën nga porta e hyrjes rreth pallatit, mbajti këmbët dhe ju drejtua xha Brahos:

— Tashti në ora tetë e gjysëm këtu në Pallatin «Ali Këlmendi» bëhet një konferencë. Tema është: «Shkenca dhe feja», do të flasë profesor Agim Kalaja. Hyrja është e lirë për të gjithë. Tema është shumë interesante. A dëshëroni të vemi të dëgjojmë?

— Po vemi, or bir, gjë nuk humbasin, veçse do të fitojmë. Sa më shumë të dijë njeriu aqë më shumë e ka të hapur synë. Unë jam plak e më zjen zëmra të di sa më shumë, jo juve që jini të rinj... — tha xha Brahua duke qeshur.

Të dy oficerët e rinj e vunë xha Brahon në mes dhe hynë brërda. Në mes të shkallëve xha Brahua qëndroi. Vuri duart në bel dhe iu tha:

— U plaka, or djem, nuk më punojnë gjunjët si më përpara.

— Jo, jo, xha Braho, ti je përtëritur tani. Djemtë si ne ti i flak atje tej me gishtin e vogël. — qeshën dy oficerët që e shoqëronin.

— Jo, or, jo, s'është ashtu, nuk jam më ai i pari, u plaka, u plaka, e shoh unë, — qeshi xha Brahua dhe e ngrii trupin, si për të treguar rga ana tjetër se me të vërtetë ishte përtëritur, sepse iu bë qejfi që i thanë shokët: «ti na flak me gishtin e vogël». Cili është ai që nuk do të jetë sa më i ri në këtë kohë?!

Kur hynë në sallë, ajo që mbushur plot: burra, gra, të rinj, të reja. ushtarakë. Mezi gjetën tre vënde, dhe u ulën të tre bashkë afër tryezës ku do të fliste konferencieri.

— Mirë jemi këtu, — tha xha Brahua, — megjithëse nga veshët nuk jam keq, jam mirë, prapë se prapë, sa më afër të jesh aqë më mirë është në këto raste.

Një vajzë e re, leshverdhë, paraqiti konferencierin, iu tha edhe një herë temën mbi të cilën do të flitej, me-

gjithëse ajo ishte shkruar edhe në lajmërimin përjash-
ta dhe pastaj e mori fjalën profesori Agim Kalaja.

Sapo kishte filluar të fliste, se si i vanë sytë te Xha
Brahua dhe tek dy oficerët që e kishin vënë në mes, dhe
megjithëse ishte duke folur, i shikoi me dashamirësi, iu
buzëqeshi, dhe vazhdoi konferencën.

Xha Brahua po mejtotej dhe po thoshte me vehte:

— Ku e kam parë këtë djalë unë?

Flokët e profesorit, të zes sterrë, të ndarë në mest,
sytë e tij të qeshur, fytyra e tij e dashur, i kujtonin një
rjeri të njohur, bile shumë të njohur, po ku e kishte pa-
rë nuk i kujtohej dhe duke dëgjuar po vriste mëndjen
ta sillte në hatër. Pas pak shikoi një herë djathtas, një
herë majtas. Por kur pa që kolonel Çeçua me major
Sulon ja kishin qepur sytë konferencierit e po dëgjonin
me vëmendje, nuk deshi t'i pyeste, se vallë e njihnin edhe
ata, dhe pse t'iu largonte vëmëndjen.

Si mbaroi konferenca dhe pasi iu përgjegj profesori
pyetjeve, që iu bënë nga salla, të gjithë dëgjorjësit filluan
të delnir.

Profesor Agim Kalaja, pa humbur asnjë sekondë, si
i paduruar, u derdh nga xha Brahua dhe e përqafoi me
mallëngjim.

— Unë të putha, or bir, se e pashë që ti më njohe.
Edhe unë të njoh, më dukesh si fytyrë e parë, por kam
qëkur erdha që po e lodh mëndjen ta gjej se cili je e si e
ke emrin dhe s'po e gjej dot. Pa më thuaj cili je ti?

— Po Agim Kalaja, është, xha Braho, nuk e rjeh ti?
e ke patur në çetë, — i tha kolonel Çeçua. Në fund të
1943 ky iku nga bataljoni ynë dhe shkoi në brigadën e
I-rë. A të kujtohet tani?

— Hooohoo! — bërtiti xha Brahua dhe i ra ballit me
pëllëmbën e dorës. Të solla ndërmënd! Të solla ndër mënd.
Ti je Mësuesi i Çetës! Ti je Mësuesi Çetës! Sa paske
ndryshuar! Po hajde, ore, hajde të të puth edhe një
herë babaj.

— Leri, leri këto fjalë, — i tha Agim Kalaja gjithë
duke qeshur, — ti më njeh, po bën sikur s'më njeh, se do
që të mos më japësh bastin, po ruk shpëton dot, se kam
dorëzënës Çeçon unë.

LIBREZA USHTARAKE

Shaqo Bendua atë ditë i lëshoi qetë më vonë se çdo herë tjetër. Murrashit i ishte nxirë qimja fare nga djersa dhe jargët i kullonin nga të dy cepat e buzëve. Shaqua i shkoi dorën mbi kurriz e përgëzoi edhe nga zverku dhe foli më të sikur ai ta merrte vesh ç'i thosh:

— Shko Murrash tari, shko të keqen e krahut, se i mbaruam edhe të mbjellat.

Për krye arës së Shaqos shkante rruga. Një bashkëfshatar i tij kaloi aty me qetë përpara dhe vetë hipur në kalët.

—Gëzuar, o Shaqo, gëzuar e me bereqet. Mbarove ë?

— Të lumtë goja, gjithë tok. Mbarova, mbarova, po i vrava mjaft qetë sot.

— Të lumtë ty! Mot për mot, i pari mbaron ti nga të mbjellat. Hajde a do të vish?

— Jo, jo, se jam lodhur. Do të pi edhe një cingar, pastaj do të ngrihem.

— Natën e mirë

— Natën e mirë

— Shiko qetë ore, Sefer, se mos pinë ujë të nxehtë, — e porositi edhe një herë të birin Shaqua, një djalë rja pesëmbëdhjetë vjeç. — Mbaji nj'a dy orë në Brinja të kulllosin, pastaj jepu ujë e leri, se vete unë i ruaj natën.

Qetë, të lodhur, mezi çapëlehëshin.

— O Shaqo, — i thirri bashkëfshatari i tij që kishte larguar. — A shkoi këtëj postjeri i Çorovodës?

— Jo. Pse pyete?

— Kishte një letër për ty.

— Nuk e pyete nga më virte?

— Jo, nuk e pyeta.

— Do të ma ketë çuar Eqremi, — (djali i madh që

kishte ushtar), mejtoi Shaqua dhe u gëzua, se kishte një muaj që nuk kishte marrë lajm nga i biri.

Megjithëse i merrëshin këmbët nga lodhja, nuk u çlodh fare. Atë cingar që kishte ndezur e mori në gojë, ngarkoi parmëndën me gjithë veglat e tjera të punës në kalët, i hipi edhe vetë më nj'anazi dhe u nis për në shtëpi.

Era e freskët e majit, që kundërmonte nga lulet e nga gjethi i porsa çelur, i ra krahërorit të tij të hapur. Hapi gojën, mbushi gjoksin me atë ajër të pastër dhe, duke menduar se të mbjellat i mbaroi, purët e tjera të bujqësisë i kishte më vijë, letër djali do t'i kishte dërguar, ndjeu një gëzim në zemër dhe i ra kalit që të arrinte sa më parë në shtëpi.

Me të mbrijtur pyeti të shoqen:

— Ku e ke vënë atë letrën që pruri postjeri sot?

— Në tartabenë t'oxhakut, — iu përgjegj Hatixheja.

Mori letrën, mori edhe kandilin e doli në qoshkur që ta këndonte, se ishte freskët.

— Gëzuar, or burrë, me bereqet ishalla. Të na vijë edhe djali shëndoshë! — e uroi e shoqja pasi u kthye nga katoj ku lidhi kalin e ku vendosi parmëndën.

Shaqua ruk i foli fare.

— Kush e di ku e ka mëndjen, — mejtoi Hatixheja me vehte. Po kur e pa që ajo po fjaloste dhe i shoqi nuk po i përgjegjej, atëhere e la bisedën përgjysëm dhe e pyeti:

— Ç'ke ti?! Mos ka ndonjë haber nga djali?!

— Jo, moj, jo, — iu përgjegj Shaqua, dhe e mori përsëri letrën, e hapi, afroi përsëri kandilin dhe po e lexonte me vetulla të vrejtura.

— E po folë, ç'thotë ajo letër? Pse rri kështu?! — e pyeti Hatixheja e çqetësuar.

— Është një shkresë nga Çorovoda, i tha më në fund Shaqua.

Shaqo Bendon e lajmëronin që të vinte në zyrën ushtarake të dorzonte librezën e ushtrisë, mbasi kishte mbushur moshën dhe do të hiqej nga eviderca ushtarake.

— E po folë, de, folë! Për këtë bëhesh merak ti?!

Pas nj'a dy orësh erdhi edhe i biri, Seferi, nga qetë.

— Pa merre atë letër e këndoje, — e urdhëroi Shaqua; këndoje të tërë. Edhe ato të shkrojturat me maqinë.

Seferi e zuri me radhë e e lexoi me kujdes që të mos i shpëtonte asnjë gërmë.

— Pa këndoje edhe një herë që këtu, i tha përsëri i jati dhe i tregoi me gisht që nga ta niste.

Hatixheja, duke e parë se ajo shkresë e kishte mërzi-tur të shoqir, e pyeti:

— Po është gjë, or burrë, pse të heqin nga defteri i ushtarllëkut, kur ke mbushur moshën?

Shaqua vuri buzën më gaz.

— Është gjë, si nuk është gjë?! Del nga defteri.

Seferi qeshi me zë.

— Ka gjë më të madhe, moj nënë, se sa kur të heqin nga defteri?!

Shaqua e shikoi të birin si me keqardhje.

— Aqë ta arrin ty, or bir, aqë mendon ti.

Hatixhesë, megjithëse u duk sikur u qetësua kur vuri buzën më gaz Shaqua, tani prapë iu bë hall puna e asaj shkrese, se nuk po kuptonte përse që mërzi-tur i shoqi nga shkaku i saj, e nuk e dinte përse e si hiqet njeriu nga eviderca ushtarake. Duke mos dijtur ç'të bënte, hoqi çemberin e shkundi dhe pastaj e lidhi prapë në kokë, e iu kanos të birin:

— Rri ti, nuk po të pyet njeri ty!

Dhe zuri po bluante lloj-lloj mendimesh me vehten e saj: «Po sikur të jetë për të keq kjo heqja nga defteri e ushtrisë?» Pastaj prapë e kthente: «E po pse të jetë? Ne, sa që lufta, u dogjëm e u përvëluamë; burri bëri kaqë kohë në çetat partizane, me gjithëse ishte me një vatër fëmijë e mua më la kërcure këtu vetëm. Mjaft po ato që hoqa atë dimër që na dogjën shtëpitë e mbeç me fëmijët mes katër udhëve, gjersa më hodhi dorën këshilli e më mblodhi me vetë e me fëmijë... Pastaj, si u çli-ruam, tokë na dha Partia e qeveria, shtëpitë na i bënë. Para, sa kemi kërkuar hua, Qeveria na ka dhënë. Të gjitha ç'kemi e ç'nuk kemi, nga kjo qeveri i fituam. Edhe re po qeverris i kemi qëndruar gjer më një: me planin, me detyrimet. Djalë ka vajtur vullnetar kaqë herë sa që

pa shkuar ushtar. Burri anagjore. Unë, në fshat, kam punuar e punoj, me atë që di e me aqë sa di, me gjithë shpirt... Nga se na erdhi kjo?!...»

Një herë deshi të mos ja thoshte këto mendime të shoqit, se mos e bënte merak akoma më shumë, po pastaj nuk iu durua dhe ja çfaqi edhe atij.

— Sa budallaçkë paske qenë, moj grua, dhe nuk të paskam njohur dot gjer tani! Ç'janë këto marrëzi?! — qeshi Shaqua dhe u duk sikur i qe larguar pak mërzija.

Seferi ja krisi përsëri të qeshurit dhe po e ngacmonte t'ëmër. Shaqua, duke parë të birin, po qeshte edhe ai ca më shumë akoma. Në shtëpi u prish heshtja që kishte pllakosur pak përpara.

Hatixheja hëm qeshte hëm i vinte inat.

— E po thuaj të drejtën, or burrë. — iu kanos të shoqit, — të ardhka keq që u plake. Por mos të të vijë keq, se plak je, nuk bëhesh dot djalë prapë. Veç mos ki frikë, se unë ruk të lë. Kur s'të lash sa qesh e re, nuk të lë sot me një vatër fëmijë.

— A na e there atë zogun ti, që na kishje thënë se do të na e therje sapo të mbaronim të mbjellat? — e pyeti Shaqua.

— Ua thera, po ti kecin kur do të na e therësh?

Atë darkë Hatixheja kishte bërë zog me thërrime.

Si u hëngër darka, Hatixheja, dy fëmijët e vegjël, që kishin ngrënë bukë që n'aksham e kishin fjetur, dhe Seferi, u pshtuallën në konakun e beharit ku flinin. Shaqua mori kalin dhe shkoi nga Brinjat të kulloste qetë.

* * *

Nga furdi i majit nata zvogëlohet shumë, nuk është si në dimër, po Shaqos iu duk muaj ajo natë. Prit të gëdhihej e s'ka. Në krahëror ndjente sikur i rëndonte diçka. I shtritur më kurriz, mbuluar me gunët, shikonte nga qielli dhe mejtonte: «Sikur të mos ma merrnin librezën do t'ishte mirë. Urë mbahem akoma. Do t'ishte mirë që qeveria të mos e thërriste nënë armë njerinë vetëm atëhere kur ai nuk është me të vërtet i zoti për pushkë».

Në këto kështu «ka-k u u », ushtëtoi një pushkë përtej nga mali për karshi.

— Ndonjë egërsire që do t'u jetë afruar kopeve do t'i kenë shtirë, — mejtoi me vehte Shaqo Bendua dhe hodhi sytë rga pylli që ishte përtej Brinjave. Qetë e kalin i kishte lidhur tani se mos e zinte gjumi dhe hynin më ndonjë arë e bënin zarar.

Ai pyll i solli ndër mënd rrethimin e ca diversantëve para nj'a tre vjetësh. «Njeriu nuk duhet ta mburrij vehten, duhet ta mburrin të tjerët, tha me vehte Shaqo Bendua, por në këtë hall që ishte ai sot kishte plotësisht të drejtë të mburrej: Po të mos kishte qenë ai më një shteg andej nga pati qenë vërdi më i rrezikshëm, njeri nga diversantët, kryetari i tyre, do të kishte shpëtuar me siguri. Po Shaqua e kishte pikasur e ja kishte mbajtur — jo në kokët se vdiste, kurse ai donte t'i binte i gjallë në dorë, — po nga këmbët. Atje ku ta mban Shaqua atje ta qep plumbin si me dorë. Pa po më ta merr plumbi diversantin çapok më çapok dhe bije shakull rë vënd, pa lëvizur asnjë pëllëmbë më tej. Komandanti i njisitit ndjekës e kishte puthur në buzë Shaqon, jo vetëm pse u zu kryetari i diversantëve, por edhe pse dijti ta bënte të zihej i gjallë.

Kujtoi edhe këtë Shaqo Bendua dhe, siç e kishte patickën pshtetur më rj'anë e shtërngoi fort e tha duke qeshur:

— Mua të më nxjerrin tëkayt që tani?! jo, or jo, nuk është e drejtë aspak. Nuk do ta dorzoh unë librezën.

Pastaj e ktheu përsëri mëndjen: «Them unë që nuk është e drejtë, po pa pyet ligjin ç'thotë? Jo, or Shaqo Bendua, jo, nuk pyetesh ti për këtë punë, po pyetet ligji.»

Dhe gjersa e zuri gjumi Shaqua vrau mëndjen se si mund të ja gjente anën që të mos e dorëzonte librezën ushtarake e të mos quhej i dalë rga defteri i degës ushtarake.

Një ditë Shaqua po prashiste misër andej nga Prigova dhe kur qe duke pirë një duhan me Sabrinë, një bashkëfshatarin e tij me të cilin i kishin arat ngjitur e pyeti:

— Nuk më thua, o Sabri, se ti ke qënë kaqë kohë rë rrobën e ushtrisë me rrogë, dhe i di më mirë këto gjëra, a mund të mos e dorëzosh librezën ushtarake dhe a mund

të mos hiqesh nga defteri i degës ushtarake, kur nuk dëshëron?

— Jo, o Shaqo, — i u përgjegj Sabriu, nuk është e mundur.

Shaqua tundi kokën si me keqardhje.

— Pse ç'ke ti Shaqo, pse më pyete?

— Të pyeta se para tri ditësh më kanë lajmëruar që brënda dhjetë ditëve...

— Po mirë atëhere, shko dorëzoje, përse nuk do ta dorëzosh? Apo të vjen keq se u plake?

— Të gjeti edhe ty si time shoqe e si disa të tjerë që ma kanë vënë: «Të vjen keq se u plake, prandaj nuk do». Jo, or Sabri, jo, nuk e kam atje hallin. — Shaqua iu ra mustaqeve me kurrizin e dorës një herë tej një herë këtej, dhe vazhdoi: «— Ti je anëtar Partie, dhe gjykon më mirë se unë, por unë them që njeriu duhet të luftojë për vatanin e tij gjersa t'i regëtijë edhe një damar i vetëm, — dhe vuri gishtin e tij të trashë e të bërë me dhe, në venën e zezë e të trashë të qafës. Kemi luftuar për këtë vend edhe atëhere kur e trashëgonin bejlerët e pashallarët, e jo të mos luftojmë sot që po shkojmë e po rrojmë si zotërnë verdin tonë. Pse, i ri që yt at që luftoi si partizan ka që vjet me radhë?! Ishte gjashtëdhjetë vjeç burrë ai! Dhe nuk u përgjunj asnjë herë, por luftoi barabar me neve; më mirë shihte natën se ditën. Edhe unë këtë mendoj tani: ne luftën nuk e duam kurrë dhe mos na pafshin e mos na dëgjofshin kurrë sy e veshë luftë. Por, sikur, sikur të ngrihet njëri atje tej e të na thotë: «Po na i jepni këto ara që na i kini marrë...» e t'i vërë flakën asaj e kësaj, si thua ti, të rri duar kryq urë e shokët e mi?! Ja këto mendoj unë.

Sabriu e dëgjonte duke mos ja ndarë sytë dhe pa në fytyrën e tij me sa sinqeritet fliste Shaqua. «Babaçko është», mendoi për Shaqon e pastaj iu përgjegj:

«Ne themi të mos bëhet kurrë ashtu, o Shaqo, pa përdhi ajo ditë do të ngrihem me kuç e me maç; edhe fëmijët e djepes do të luftojnë e jo ti e unë që po se po.

— E po atëhere, përse të më fshijnë nga defteri?!

— Se gjer n'atë moshë e parashikon ligji. Ata që ka-

në bërë ligjin i kanë menduar të gjitha më mirë se ti e unë.

Shaqua përsëri tundi kokën dhe mendoi me vehte:

— Mirë ligji, po ligji duhet të më pyesë mua, kësh-tu merdoj unë me këtë budallallëkun tim. Mirë, ai që do, le ta heqin nga defteri, po mua që s'ma do zëmra, përse?!

Shaqo Bendua e kishte vendosur që të mendohej gjer një ditë para se t'i mbaronte afati për t'u paraqitur, se mos gjente ndonjë shkak për të mos e dorëzuar librezën ushtarake, por pas bisedimit me Sabri Kulën, e ktheu përsëri mendjen. Meqerëse kishte për të shpurë detyrimet e leshit dhe kishte edhe ca punë të tjera, e mëqënëse i doli edhe kjo çështja e fundit, Shaqua e ndau mendimin që të nisej që të nesërmen e asaj dite për në Çorovodë. Tashti shpresën e kishte te kryetari i degës ushtarake, i cili, do të dinte domosdo më shumë nga ligjet e ushtrisë, e do t'i gjente një nen atje më ndonjë ligj që të mos fshihej Shaqo Bendua nga defteri.

Të nesërmen, u ngrit herët, bëri gati kalin i hipi dhe shkoi në Çorovodë.

— Shoku Shaqir, më duket sikur paske rënë pak, je plakur ca, — i tha kryetari i degës ushtarake. — Kur ishim partizanë ishe si dif.

Mos ia kanë futur në vesh edhe këtij që unë nuk dua ta dorëzoj librezën, — mendoi Shaqua me vehte, — dhe kërkor të bëjë shaka? Apo ndofta nuk ka ndonjë ligjë që të hiqen njerëzit sipas vjeçëve po sipas fuqisë, dhe këtij i kanë thënë që Shaqua u plak, edhe këtij i dukem plak tani? Pse nuk ma ka thënë këtë fjalë ky edhe herë të tjera kur jemi takuar?

Pastaj, duke e vështruar me ata sytë e vegjël e të thellë në një mënyrë sikur të blinte ç'kishte në mërdje kryetari i degës, iu përgjegj:

— Kanë shkuar dymbëdhjetë vjetë që atëhere shoku major. — E si për t'i marrë hakun, vazhdoi: — «Pse juve të ri e dini vehten? Edhe juve qënkeni plakur, bile më shumë se unë.

— Jemi plakur vërtet pak, po zëmra ruk na plaket kurrë ne, të marrim gjak në vetull ne, — qeshi kryetari i degës.

— Kur të marrim gjak në vetullt, mua pse po më fshini nga defteri, — i tha Shaqua seriozisht.

Që këtu nisi biseda për punën që kishte vajtur Shaqua në degën ushtarake dhe kryetari i degës ja shpjegoi gjatë e gjërë ligjin e të gjitha pikë për pikë. Pastaj zurrë nga bisedime të tjera: për jetën partizane që kishin kaluar bashkë, për grurin, për misrin.

Shaqua, si mori fund bisedimi e si e pa që e zgjati shumë, u ngrit, mori kutinë e duhanit, e futi në xhep, dhe u nis të delte duke menduar: «ishalla e harroi librezën e nuk i kujtohet të ma kërkojë». Por kryetari i degës ushtarake nuk kishte harruar. Duke buzëqeshur, sikur t'ja kishte kuptuar hilenë Shaqos, e la gjersa vajti te dera e i tha:

— Shoku Shaqir, më duket se harruat të lini librezën.

— Nuk harrova, or të shkretën, jo, po s'më vjen mtrë, — u përgjegj Shaqua dhe u kthye prapë, u afrua afër trapezës dhe futi dorën si me përtim në xhep. Pastaj, mbasi pati nxjerrë librezën ushtarake nga portofoli, vuri dorën e ashpër në zemër si për t'i kërkuar falje që po e zgjaste shumë dhe vazhdoi: Nuk e di, shoku major, a ta thashë ashtu si e kam në zemër këtë punën time, dhe nuk e di se si e kuptuat juve. Unë dua që Partija e qeverria, të më njohin zyrtarisht si ushtar të tyren në çdo kohë, gjersa të kem shpirt. Ja këtu e kam hallin unë. Se duke më hequr nga defteri, nuk e di unë, por se si më duket, sikur nuk jam i vlefshëm për vatanin. S'ka gjë, ju limëni në listë, tek janë njëqind p.sh., limëni edhe mua, le të bëhen njëqind e një. Kështu më duket sikur jam më i ngrohtë, sikur...

Kryetari i degës ushtarake mori librezën e futi në sirtar dhe u mundua edhe një herë të bindëte Shaqo Bendon.

Rrugës duke u kthyer për në fshat, Shaqua mendonte fjalët e kryetarit të degës ushtarake të Çorovodës, i cili i kishte thënë. «Po ta dojë puna, shoku Shaqir, nuk do të na rralojë njeri që të mbrojmë gjakun që kemi derdhur dhe gjithë të mirat që kemi fituar. Atëhere, siç kemi luftuar do të luftojmë, e ligjë mbi detyrimin ushtarak dhe librezë ushtarake do të jetë ajo që ka të shkrojtur e të rrënjosur çdo patriot shqiptar në zemër.»

HISTORIA E NJË FSHATI

Kishte kohë që punohej për ngritjen e kooperativës bujqësore në katundin Shkozanj. Në fillim patën çfaqur dëshirën shtatë familje, pastaj, dy-tre muaj më vonë, u bënë nëndëmbëdhjetë dhe kur vajtëm ne si ekip, pas gjashtë ditësh pune, u rregjistruan edhe shtatëmbëdhjetë të tjera, kështu që, nga dyzet shtëpi që kishte fshati tridhjetë e gjashtë qenë gati të ngrinin kooperativën. Prandaj të gjashtë ditë të ngrinjes vendosëm që të nesërmen të bëhej inaugurimi. Tërë atë pasdreke zieu kënga e vallja në shkollë ku qemë mbledhur. Rregjistrimi i çdo anëtari të ri pritej me gëzim të madh, sepse ata që u rregjistruan ditën e fundit ishin nga ata që ngulnin këmbë më shumë, e atë ditë erdhën e u rregjistruan mjaft prej tyre.

Sapo qe errur u ngritëm të shkonim nëpër bazat që na pati caktuar këshilli. Siç ishim më këmbë e tek po bëheshim gati të ndaheshim, se kush tha njëri nga shokët:

— Domethënë, Muço Kokojka nuk erdhi as sot të rregjistrohej.

E një tjetër shtoi:

— Ore, vërtet, si do të bëjmë, na mbetën ato katër shtëpitë e lagjes së Bregut. Nuk iu dalim edhe një herë sot nga borxhi?

Hapja e kësaj bisede, pa e kuptuar as ne vetë, na gozhdoi përsëri në vënd. Si të bëjmë tek të bëjmë, dikush thosh se po të futet Muçua, ato tri shtëpitë e tjera janë të futura me kohë, sepse nga ai varen. Dikush thosh se Muçua ka ardhur në udhë, ndonjë tjetër ngulte këmbë se atij nuk i njohet koka me kollaj, po sidoqoftë mendimi i shumicës ishte se edhe Muço Kokojka, ato dy ditët e fundit, sikur kishte ardhur pak në brazdët, prandaj duhej bërë edhe sot një përpjekje e fundit. Për këtë menduam një herë që të vinim për darkë te Muçua, po meqenëse kishim ngrë-

në dy vahte tek ai, vendosëm të shkonim te Veseli, ku na ishte caktuar baza, dhe atje të thërrisrim edhe Muçon e të bisedonim.

Kur vajtëm te Vesel Koçani zjarri digjej bubullimë. Siç e kanë zakon në fshat, me rastin tonë Veseli kishte ftuar për darkë edhe vëllezërinë. Aty ishte edhe Muço Kokojka.

— Hë, sa mirë, — thamë me vehte që të gjithë kur e pamë.

Sapo hymë brënda, të ftuarit e Veselit na u ngritën më këmbë, u tokëm me ta dhe pastaj u ulëm. Si u përshëndoshëm me njëri tjetrin, u hodh Veseli:

— Të gjithë këta shokët e tjerë i njeh ti shoku Musa, po këtë, dhe më tregoi me dorë një plak që rrinte në këndin e të zot të shtëpisë. — besoj që nuk e njeh, se ky nuk para del. Është Xha Hamiti, kushëriri im. — Pastaj iu kthye xha Hamitit e i tregoi kush ishja urë.

— Qofsh shëndoshë, biro, gëzofsh të ritë, — më uroi xha Hamiti disa herë me dorën në krahëror e me gjithë zemër. Këtë nuk e kuptova në fillim, pastaj, gjatë bisedimit, mësova se Xha Hamiti po t'i thoshje se ky është i deleguar nga Komiteti i partisë, ose, ky njeri është i Partisë, ai për ata njerëz kishte dashurinë më të madhe. Fytyra e tij qe gjithë rrudha të shregullta si të çarat e një toke në verë nga thatësira. Goja i qe bërë fushë, bullçitë i kishin hyrë fare, mjekra i delte përpara e gati sa nuk i piquej me hundën. Nga që nuk kishte dhëmbë e thithte me zor çibukun dhe mezi fliste. Ndënë xha Hamitin qe ulur Hy-seni, pas tij Lutua e pas Lutos, Muçua. Nga këndi tjetër qeshë unë, sekretari i organizatës bazë të Partisë, Guçia: Myftari, kryetari i Këshillit Popullor të fshatit dhe në fund, sipas zakonit, rrinte Veseli.

Për disa minuta mbetëm pa folur. Sikur të hynte njeri në derët n'atë çast do të thosh: «Ç'kanë këta që nuk flasin me njeri tjetrin, mos janë zënë?»

— Folë, o xha Hamit, — i thashë si për të thyer hesh-tjen, — se mbetëm syqyt.

— Veseli qeshi. — E di unë kush i hap fjalët, — tha, — po ja edhe një çikë sa të na bëhet mezeja.

— Sa vjeç je, o xha Hamit — e pyeta.

— Jam njëqir, denjëzet vjeç, biro.

— Po a të dëgjojnë këta djem, nipër, kushërinj, a ua heq veshin ndonjë herë.

— Më dëgjojnë, më dëgjojnë, — tha me besim në veshin xha Hamiti. Pastaj vazhdoi: — Jo se më dëgjojnë për hatër të pleqërisë, po më dëgjon puna mua, se nuk i kam mësuar e nuk i mësoj kurrë për keq.

Tërë lagja e xha Hamitit ishin futur të parët në kooperativë, prandaj e mora me mend se xha Hamiti nuk do të qe bërë pengesë për ta e nuk kishja tani përpara një plak që do të na prishte punë në agjitacionin që do t'i bënim Muços. E me qëllim që ta shpija bisedën atje ku doja vazhdova.

— Ky Muçua më duket sikur nuk të dëgjon, xha Hamit. Përse nuk ja ke hequr pak veshin?

Xha Hamiti e vështroi e vështroi një copë herë Muçon që rrinte me kokë ulur pastaj m'u kthye:

— Muçua është i ardhur këtu në fshatin tonë. Ka marrë tokë kur u bë reforma agrare. Por e kam patur dhe e kam edhe këtë si djemtë, nuk e ndaj fare, se i kemi edhe shtëpitë afër. Ky është pesëdhjetë vjeç burrë e nuk duhej që ta mësonte njeri, po ja që u dashka të lodhemi edhe me këtë. Pastaj duke vështruar përsëri nga Muçua tundi kokën me gjithë çibuk në gojë e tha me besim: — Do t'i mbushet koka edhe këtij, biro, do t'i mbushet. Nuk ka lënë njeri pa i mbushur mendjen kjo Parti e kjo qeverri.

Në këto kështu Veseli na shtroi rakinë e duke pirë nga një gotë iu derdhëm të gjithë Muços. Mirëpo nuk qe e lehtë të bindej Muço Kokojka!

— Paska ndryshuar prapë, — me pëshpëriti në vesh sekretari i organizatës bazë, — nuk qënka ai Muçua që qe në mëngjes kur bisedova unë me të.

— Lëkundet, — iu përgjegjja me ngadalë, duke i përsëritur shakanë që bënim gjatë atyre ditëve që agjitonim. — prandaj, o burra, ca më nj'anë ca më anën tjetër, të mos e lëmë të rrëzohet.

Xha Hamiti, kohë pas kohe, më drejtohej:

— Do t'i mbushet mendja, biro, do t'i mbushet.

Më në fund, si e pamë që Muçua nuk po luante nga ajo e tija, deshëm që të gjithë ta këmbenim bisedën. E për këtë e mora unë fjalën i pari:

— Do të më tregosh xha Hamit, — e pyeta, se më pati bërë përshtypje me kohë, — përse i kini bërë shtëpitë këtu në majë të këtij bregu, ku ngordh dërri për ujë, s'ke ku mbjell një pemë e s'ke ku bën një copë kopsht, dhe pse nuk i kini bërë poshtë në fushë ku kini dhe ujë?

Plaku psherëtiti dhe tundi kokën.

— Atje poshtë në fushë, i kemi patur shtëpitë një herë e një kohë, biro, po pastaj u ngritëm e hodhëm rrënjë këtu në këtë dërr shtufi.

— Po pse?

— Është histori e gjatë, biro, po bëre mirë që më pyete. — tha xha Hamiti duke i përsëritur nj'a dy herë këto fjaltë e furdit.

* * *

Dhe xha Hamiti më tregoi atë natë:

«E tërë fusha më parë ka qenë jona. Na kishte zili bo-ta. Shkonim e rronim si ne e asnjëri tjetër më mirë. Ra më gjak një bashkëfshatari i ynë dhe ja shiti pjesën e tij beut të Dushkut e vetë shkoi në Stamboll. Beu, që e kishte maras fushën tonë, aqë deshi sa futi këmbën. Me të blerë mallin, bëri shtëpitë. Më 1837 të senesë ¹⁾ kam qënë njëzet vjeç, dhe e mbaj mend m'u si sot: beu na mbledh pleqtë tanë atë vit e iu thoshte: «Unë kam shumë bagëti e nuk kam se ku t'i mërzej në verë, prandaj të më falni atë copë tokë tek burimi në fushë, që e kini musha, ç'zë hija e plepave». Pleotë ja falën e ja dhanë me të shkruar që atë ditë. Beu ngrihet që të nesërmen, me të shkrepur dielli, dhe i vë kufit gjer atje ku zinte hija e plepave në mëngjes. Zunë pleqtë tanë, ca me të mirë e ca me të keq, por nuk dëgjonte beu. Vaiti puna në qeverri, po beu nxori shkresën ku ishin vënë tetëdhjetë gishta e ku ishte shkrojtur ashtu siç kishte dashur beu, se shkresën e kishte bërë vetë ai; ne ishim njerëz të pa ditur, biro, asi kohe. Ishim qorra».

1) Në vitin 1837.

Xha Hamiti mori frymë thellë, mbushi çibukun me duhan e vazhdoi:

«N'atë kohë, i gjyshi i këtij Veselit që është këtu, — tregon Veselin me dorë, — ishte burrë për kokër: e burrit. Ja i kishte mbushur dyzet vjeç, ja jo. Vinte i gjatë në bojët, kokën atje lart, shpatullat si div dhe në belt kaqëz, — bashkon gishtin e madh me gishtin tregonjës e bën një rreth për të treguar belin e hollë të tij. — Sa i pashëm aqë edhe trim ishte. E thoshin Isuf Koçani. E që thua t'i or biro, na mbledh Isufi ne një takëm djemsh e na thotë: «Të vemë natën e të djegim bejnë të gjallë në shtëpi me ç'ka e ç'nuk ka. Gur mbi gur të mos i mbetet themelit të tij...». Gati qemë ne të gjithë, njëzet e ca djem. Mirëpo na marrin vesh pleqtë e nuk ra lanë. «Do ta ndjekim me qeverri, thanë ata, «se po të bëjmë ashtu, ne djegim atë, po sporua e beut, me gjithë qeverinë, që e ka me vehte, na djeg ne të tërëve». I fualën edhe Isufit. Mirëpo spiuri ja futi në vesh beut se ç'deshi të bënte i gjyshi i Veselit. Dhe beu, dhelpër, hiç nuk e bëri vehten qeder, u shti sikur nuk dinte e nuk kishte marrë vesh gjë fare. Veç qahallarët i shtoi ama, e ata lanxhot. hanin e pinin e «pam» shtinin me nishan tërë ditën e përendisë: tjetër zanat nuk dinin të bënin ata».

Xha Hamiti tregonte, kurse ne hidhnim nga një gotë e dëgjonim pa ja hequr sytë. Kur çlodhej ai, kur merrte nga një gotë apo kur thithte çibukun e mejtohej pakë, si për të sjellë rdër mend ngjarjen, ne na dukej sikur do të ra thosh: «kaqë e nuk mbaj mend më tutje», prandaj ishim gati t'i rrinim qiri më këmbë për çdo gjë, veç tregimin të mos na e linte për gjysëm. Në këto kështu, Veseli ngre gotën e na thotë:

— Hem të dëgjojmë, hëm të pimë.

— Si duket, nuk qe vetëm dëshira t'na bënte ne të pinim, po kujtimi i rgjarjes e bëri që të hidhte me doemos një gotë n'atë ças. Muçua dëgjonte me vemendje të madhe sa edhe unë.

«Isuf Kokojka, ndjesë pastë, të na falë që po i lëndojmë plagët e eshtrat atje ku ka rënë», vazhdoi Hamiti me një dhimbje të thellë dhe sikur i shkëlqyen ata sytë,

«kishte katër fëmijë: tri çupa dhe një djalë, të jatin e kë-
 tij Veselit. Djalën e kishte më të voglin: nj'a tre vjeç e
 gjysëm. Çupën e madhe e kishte fejuar në Qafë, i kishte
 prerë edhe ditën e do ta martonte një ditë pas Bajramit të
 Vogël. Ditën e Arfasë kishte vajtur në pazar, kishte marrë
 sheqer për hallvër që bëjmë ne sipas zakonit, për të gë-
 zuar fëmijët, u kishte blerë fëmijëve ndonjë sheqerkë e
 ndonjë simite, kishte marrë ç'i duheshin edhe për dasëm:
 ndonjë plaçkë për çupën, se të shumtat, ç'kishte për t'i
 dhënë pajë me vehte çupës, i pati bërë hall me kohë,
 dhe u nis të kthehej për rë shtëpi. Por në shtëpi nuk u
 kthye atë natë. Prit e shoqja t'i vinte burri në shtëpi e
 s'ka. Ashtu më tre a katër të natës allaturka na lajmëron
 ne vëllezërinë. Duallëm të gjithë jashtë. Ku ta kërkonim?
 Thirrëm ço sa herë, po zë njeriu nuk përgjigjej. Pyetëm
 ata që kishin qenë në pazar: njëri na thosh që e pashë
 gjer te Guri i Çarë, tjetri na thosh se qesh bashkë me të
 gjer te Rrapet, tjetri thosh se ishte prapa meje dhe e pa-
 shë që hyri me gomarin përpara në kufi me fshatir tënë.
 Tërë atë natë i thirrëm dhe e kërkuam, po nuk e gjetëm
 dot. Ashtu nga mezi i natës vjen gomari ngarkuar me
 plaçka e pëllet në mes të oborrit. Atëhere e shoqja dhe
 fëmijët ngritën kujën. Mirëpo ç'të bërim e nga t'ja mba-
 nim? U muarr vesh që diç do t'i kishte ngjarë, po kujt
 i shkonte mendja se do ta kishte gjetur ajo që e pati gje-
 tur. Tërë atë natë u gëdhimë nëpër ferra e shkarpa. Kur
 dha Perëndia mëngjezin u mbluadhëm, e bashkë me re-
 vlezërinë erdhi edhe i tërë fshati. Thanë pleqtë: «Gjer-
 sa është parë se ka hyrë në kufi të fshatit tonë, mos shko-
 ni larg, këtu përqark ta kërkojmë. Aty afër drekës e gje-
 tëm, po si e gjetëm? dhe ku e gjetëm?! ku nuk na e priste
 mendja kurrë. Atje posht, në mes të fushave, ku është ai
 copë pyll me lisa edhe sot, ka qerë pyll që atëhere. Atje e
 kishin futur dhe e kishin vrarë me thika. I kishin dhënë
 njëzet e shtatë plagë, e kishin bërë lakër. Një thikë ja
 kishin futur në zëmër, si duket me atë e kishin bërë zap.
 I kishte shpuar thika anën e mëngores. — Kish patur si-
 mitet e fëmijëve rë xhepin e mëngores, — nëpër simitet
 e i qe futur thellë në zemër. Kushedi sa qe përpjekur i

mjeri Isuf e kushedi sa do kishin qenë ata që e kishin mposhtur, se nuk rrezoheshin kollaj ai trupi i tij si lis me dega! Një copë vënd, sa një lëmë, që bërë sikur të kishin gërmuar derrat dhe gjithë gjak «Oh! Cuke, Cuke! Të paskan vrarë, o bir! Ju thafshin krahët atyre që të vranë!» thirrri një xhaxhaj yrë dhe bashkë me të i ramë të gjithë përsipër. Isufi, ndjesë pastë, që shtritur më kurriz, kishte hapur duar e këmbë, shtrënguar grushtat, dhe ishte mbuluar i tëri me gjak që te koka e gjer te këmbët.

Xha Hamitit po i dridheshin ato duart gjithë rrudha sa nuk mbante dot çibukun në dorë. Buza i dridhej nga një ngashërim i përmbajtur me zor, por prap e mbloodhi. Mori gotën: «pini djem», na tha ne dhe uroi: «Zoti i dhëntë ymër kësaj qeverrie e kësaj partije e të rrojnë sa baba Tomorri!»

— Po pastaj o xha Hamit ç'u bë? — e pyeta.

«Pastaj, or biro, lajmëruamë në qeveri. Erdhën e panë dhe që atë ditë, sa u kthyem nga varrimi i të mjerit Isuf, na muarrën xhandarët që të gjithëve, ç'ishin meshkuj në fshat që gjashtëmbëdhjetë vjeç e lart, na vurrë përpara, na shpunë në burg dhe na vunë drunë. «Tregoni» na thoshin «kush nga juve e ka vrarë Isufin». Na mbajtën në burg katër muaj. As na nxirrnin në gjyq as gjë prej gjëje, veçse na kalbën në drutë. Po vinte koha të çaheshin ugaret për misër, po në fshat s'kishte asnjë burrë. Ngrihen gratë tona dhe i bjenë beut ndër këmbë: «Aman, o bej, na shpëto burrat e djemt!». Dhe beu iu thotë grave: «Çojuni haber burrave që, kur t'i pyesin. «kush e ka vrarë Isufin?» ata të thonë: Ne nuk e dimë. Beu e di se kush e ka vrarë Isuf Koçanin, se në tokën e tij është vrarë». Na vjen neve ky haber në burg dhe ne thamë ashtu siç na çuan lajmin gratë. Atëhere na nxurrën në gjyq. Edhe në gjyq njëqind e ca veta sa qemë thamë: «Ne nuk e dimë kush e ka vrarë Isuf Koçanin. Beu e di, se në tokën e tij është vrarë». Pas gjyqit na mbajtën edhe një tri javë në burg dhe na lëshuan. Mirëpo, kur erdhëm në fshat, beu e kishte rrethuar edhe gjysmën tjetër të fushës, e kishte bërë ugar, e kishte punuar për së dyti dhe po e mbillte. E tërë fusha me gjithë atë që na

pati marrë me gënjeshtërën e hijes së plepave, tani qe bërë e beut. «Bej, ç'është kjo që ke bërë?!» i tha fshati i gjithë. Ç'kam bërë?! «u përgjegj beu, «mallin tim e kam», e ç'ta zgjasim, o biro, u ngrit i tërë fshati dhe e hodhi bejnë në gjyq: «Na ka zaptuar beu mallin.» E thirrën bejnë e beu u përgjegj: «Nuk u kam zaptuar ndonjë mall unë këtyre, malli është imi. Këta e kanë thënë me gojën e tyre mu këtu përpara gjyqit që Isuf Koçani është vrarë në tokër time. Po të mos ishte toka ime ajo, këta, si do të thoshin ashtu si kanë thënë?!». Kështu, or biro, edhe qeverrija e nxirë e asaj kohe i dha të drejtë beut. Si e fitoi mallin tonë edhe me gjyq, beu pastaj na shkuli shtëpitë në të gjithëve dhe u shtrënguan e i ngritëm këtu në majë të këtij bregu, në këtë shtuf ku na sheh sot. Edhe pastaj na bëri bujq të tijt. Ja kështu ka rrjedhur puna që më pyete ti or biro, pse jemi ngulur në këtë greminë.

Xha Hamiti e pati mbaruar tregimin e tij. Por mua më mbeti peng, se desha të dija si u vra Isuf Koçani, prandaj bëra si bëra dhe prura përsëri fjalën atje ku doja dhe pyeta:

— Po Iusfin a u muar vesh se si e vranë, o xha Hamit?

— U muar vesh, biro. Hazis beu, kështu e quanin bejnë e fshatit tonë, kishte tridhjetë e ca qehallarë. Një nga ata qe edhe Abdyli, djalë i vetëm, djali i një plake që e pati rritur jetim shërbëtore tek beu. Ai qe xhevahir djalë. Kush'e di sa herë më pati thënë asi kohe: «Or Hamit, or vëlla, nuk rrihet tek beu, është helëm buk'e tij, po ç'të bëj?! ku të vete e të pshtes kokën?! jam pa shtëpi, pa kantandi!...» E më vinte keq për të, më këputej shpirti. Si u vra Isufi, Abdyli nuk e pata parë. Paç pyetur po më patën thënë se ishte i sëmurë. Pas nja tre muajsh kur shoh një ditë që më vjen Abdyli në arë tek po lëroja. Qe bërë dyllë si limoni. U habita. Ku kishte vajtur ai shëndet?! Ku kishte vajtur ajo bukuri. Njëzet vjeç djalë dukej si plak njëqind vjeç.

— Lëri qetë e hajde fjalosemi, o Hamit. — më thotë. Sytë i qenë zhgabërryer e vështronte sa djathtas, majtas. Shikonte duart e bënte sikur i pastronte nga diçka. Pastaj mundohej t'i fshinte nga unë.

U ulëm të dy buzë ledhit e unë ndeza një duhar. Abdyli shikonte gjithnjë me frikë rreth e përçark dhe të trembëte me ata sy që nuk e kuptoje se kë vështronin.

— Ju nuk e dini, o Hamit, — më tha që tej t'ëhu. — kush e vrau Isufin, po Isufin e vramë re, Dhe hëm bënte sikur pastronte duart si në fillim, hëm mundohej t'i fshihte.

Luajta nga vëndi dhe kushedi si u bëra në fytyrë.

— Aman, mos më vra! — thirri Abdyli, — se mua më ka vrarë Zoti, — dhe u mbloh sa një grusht duke m'u lutur i llahtaruar. — Mua më ka vrarë Zoti! Mua më ka vrarë Zoti!

— Si e vratë, — e pyeta, — mor t'u mbylltë dera?!

Dhe Abdyli duke u dredhur i tëri si purtekë, më tregoi fije e për pe:

— Më muarrën me zor. «Po nuk erdhe do të të vrasim», më thanë. Qemë pesëmbëdhjetë veta. Katërmëdhjetë u fshehëm në pyll dhe njërin e nxuarëm në rrugë. Ai priti Isufin sa erdhi nga pazari dhe e gënjeu, i tha: «Hajde se të kërkon beu pak atje lart». Kur erdhën gjer buzë pyllit, ku shkonte rruga për rë shtëpinë e beut, duallëm të gjithë dhe ju hodhëm. I zumë gojën me peshqir dhe hymë thellë në pyllë. Po i griu me grushta e me shqelma. Një të shtyme iu jepte qehallarëve, tre nga ata rrëzonte përdhe. Kaqë është përpjekur, or Hamit, kaqë është përpjekur...

— E si m'i tregoi të gjitha këto. — vazhdoi xha Hamiti, — Abdyli më tha: «Po unë, o Hamit kam që atë natë që nuk mbyll sy as ditë as natë. Më bëhet sikur dëgjoj rënkimet e Isufit, më del Isufi përpara me një thikë në dorë e më ndjek, e më ndjek, e më ndjek. Më bëhet sikur më shtje në dorë e më bën trupin lakër me thikë. Atje në mes të pyllit më bëhet i shtritur, i vrarë Isufi. Pastaj e shoh me sy hapur sikur «hop» ngrihet më këmbë e ashtu i mbuluar me gjak më lëshohet me vrap. Thërres. ulërij... Pastaj nuk e kuptoj se jam në dhomë. Dhoma më bëhet pylli e në mes të dhomës, si në mes të pyllit, më bëhet sikur kacafytem me Isufin. Qahallarët e beut ngriher e më zënë, më mbajnë lidhur... Aman, o Hamit.» — më tha Abdyli, më në fund, «të tregova ty, se ndofta nuk do të më çfaqet

më Isufi, po ja, ja! po vjen përsëri Isufi të më vrasë!» zuri të ulërinte Abdyli, «ja tek u ngrit nga pylli, shikoje tek mundohet të nxjerrë thikën nga zëmra për të ma ngulur mua. Amani! Amani! Mbromë. Pastromëni duart të mos m'i shohë me gjak!»

— M'u errën sytë, — vazhdoi xha Hamiti, — po nuk desha ta vras veç e mallkova «tpy, lanet qofsh! Tpy, lanet të qoftë shpirti!» me gjithse më vinte edhe të pështirë edhe keq për të. Në këto kështu na u dhanë një shtatë a tetë qehallarë të beut dhe erdhën e rrëmbyen si të tërbuar e e hoqën zvarrë. Si u larguanë e kuptova që po e pyesrin nëse më kishte treguar mua gjë apo jo. Por ai s'qe në veshet, vetëm ulurinte: «Pastromëni duart!» Njëri nga qehallarët që qëndroi me mua më tha: «Është çmëndur, nuk di ç'thotë. Kot së koti i çfaqen hije.» Të nesërmen muarrëm vesh se e kishin nxjerrë atje poshtë te korija e e kishin vlarë Abdyli zinë qehallarët e beut. Qante e ëma e ulërinte sa i ngjethej misht tërë fshatit e rruk e dëgjonim dot. Vdiq edhe ajo pas një muaj kush'e di nga se. Edhe sot e kam përpara sysh Abdyli zinë me ata gishtërinjtë e hollë si shkarpë, llapat e veshëve të holluara sa i dukej drita tej përtej dhe me atë qafën si gisht. Sa i llahtarshëm u bëkësh njeriu!...

— Kështu, or biro, — vazhdoi, më së fundi xha Hamiti, — kështu u muarr vesh edhe se kush e se si u vra i mjeri Isuf. Pa po, pa mbushur motin Isufi që qe vlarë, Ymer benë, djalin e vetëm të beut, e gjetën të vlarë te stanet, dhe në krye të gjashtë muajve të tij vdiq edhe Hazis beu vetë. U duk sikur u mbyll, me nder ajo hale. Mbeti shtëpija e beut në femra. Mbeti e shoqja dhe dy të bijat. Mirëpo, pa mbushur të dyzetat Hazis beu, të dy të bijat u martuanë e i futën dhëndurrët brënda. Derrat, po siç e di, një hundë karë.

Në na pati munduar beu i parë një herë, dhëndurrët e tij na munduan dy herë. E ajo sporo na mundoi e na pui gjakur: gjer ditën që erdhi Partija, or biro. Katër djem nga fshati ynë, në një ditë i kanë pushkatuar këta bejlerët tanë mu në mes të fshatit në kohën e ballit e të gjermanëve, pale pastaj sa hakarete të tjera punuan!...

Tregimi i xha Hamitit na la mbresë të gjithëve dhe asnjëri nga ne nuk po e hapte gojën. Xha Hamiti mbushi edhe një herë tjetër çibukun me ngadalë e si i lodhur, mori mashën, i vuri një thëngjill mbi të e po vështronte lart në një vënd të pacaktuar mbi mur i menduar e sikur të shikonte atje, si rë një ekranë kinemaje, të gjitha tabllotë e asaj ngjarjeje që na tregoi. Fytyra e tij gjithë rrudha e sytë e tij të lodhur, tregonin sa shumë kishte parë e dëgjuar e sa shumë kishte vojtur ai në jetë. Muçua mejtohej me sytë përdhe duke dredhur e spërdredhur një xhufkë lesh të flokjes që qe shtruar, të tjerët heshtnin duke thithur cigaret e unë i pata ngulur sytë një rrogozi të qepur e të mbushur me misër rë fund të konakut e po mendohesha. Më në fund e theva heshtjen i pari:

— Shumë ka hequr ky popull, o shokë. — u thashë, — nuk duhet ta harrojmë kurrë të kaluarën.

Xha Hamiti, përnjëherësh i hoqi sytë nga muri me shpejtësi, sikur diç t'i qe kujtuar dhe foli me zë të kthjellët, duke vështruar nga Muçua, që nuk po i ngrinte sytë akoma e sikur fliste vetëm për të:

— Po, biro, kurrë nuk duhet harruar e kaluara. Njeriu sot duhet të shikojë nga njëherë prapa, të vështrojë mirë ç'ka rreth e qark dhe pastaj të ecë përpara me zemër të ngrohtë.

Sa më shumë fliste aqë më shumë gjallërohej zëri i tij e dukej sikur kanosej. Muçua vazhdonte të rrinte gjithënjë me sytë përdhe.

— Ngrije kokën, o Muço, — i thirri xha Hamiti, — ngrije kokër shikomë mua këtu. Këtyre shokëve nuk ua ke hapur zemërën, nuk u ke thënë se përse nuk do që të hysh në kooperativë, edhe unë nuk e pata dijtur, por sot në mëngjes, pa dashur as ti, të shpëtoi goja e ma the.

Muçua ngriti sytë e vështroi sikur ta pyeste: «Ç'të thashë»? Xha Hamiti bëri shenjë me kokë sikur donte ta siguronte se me të vërtetë ja kishte treguar ku e kishte hallin, dhe vazhdoi:

— Ti Muço kujton se po të hysh në kooperativë i bëhet mirë vetëm qeverisë, e ty nuk t'u bëka mirë. Mbushe kokën, o Muço, se Partia e qeveria duan të na shikojnë sa

më mirë e më mirë. Në ke një rrogoz me misër sot, Partija do që të kesh dy, tre, katër. Pa edhe sikur, edhe sikur t'i bëhesh mirë vetëm qeverisë e Partisë, ti, burrë plak, që ke vojtur si ne të gjithë e që ke hequr e ke parë shumë, nuk duheshe të ndaheshe nga fshati. Kush'e di, edhe ti që kishje mbetur pa tokë deri dje, kështu si ne do t'ja ketë zaptuar tët gjyshi beu juaj.

Muçua po rrinte tani gjithënjë kokëvarur e si i mejtuar. Ne të tjerët nuk po flisnim. Pas një çasti heshtje xha Hamiti e mori përsëri fjalën me shpirtin akoma më të ndezur:

— Që kurse janë hapur këto fjalët e kooperativës nuk të kam folur, o Muço, se çfarëdo që të më thoshin do ta besoja, po sikur të më thoshnin: «nuk do Muçua të hyjë në kooperativë», këtë nuk do ta besoja kurrë. Sot në mëngjes, kur e mora vesh, se unë jam plak e nuk dal, më erdhi rëndë për ty, prandaj edhe mora shkopin e të erdha në shtëpi. Mirë që na u dha rasti e u mblodhëm edhe tani bashkë, se e zbraza barkur; tani nuk më mbetet merak. Mos të të vijë rëndë pse të flas. Në të ardhët e tharët sot, do të vijë e ëmbël nesër.

E duke e tundur çibukun në drejtim të Muços, iu kanos si për të fundit herë:

— Muço, Muço! vëri gishtin kokës e mendohu mirë. Ti kujton se duke kullotur vetëm, do të hash më mirë; po mbajji mend rga unë plaku këto fjalë: «një dele që ndahet nga shoqet, atë e zë ferra, e ha ujku». Delja kullot më mirë kur ka çobanin përpara, çobani e di ku e çon e ku janë çahiret më të mirë.

Pasi patëm ngrënë darkën, ramë të flinim, se qemë të lodhur dhe të resërmen do të ngriheshim herët e do të kishim punë gjithë ditën.

Në mëngjes, pa u mbledhur akoma i gjithë fshati, shoh Muço Kokojkën të rruar, të ndëruar, e të qeshur, që hyri në shkollë me gunën krahëve. Pa u ulur fare më hoqi më një anë e më pyeti:

— A e ke me vehte atë listën e shokëve që kanë hyrë në kooperativë?

— Këtu e kam. — iu përgjigja.

— Nxirre dhe rregjistromë edhe mua, — më tha.

- K U Q A L I

Myftar Dushku, kryetar i kooperativës «Partizani» dhe Nevruz Ostrovica, nëpunës i ministrisë së bujqësisë, mbasi kishin mbaruar punë brënda, dualën përpara zyra-ve të administratës e po bisedonin. Myftar Dushku po i tregonte Nevruzit depot e reja, që kishte ngritur kooperativa, stallat, ndarjen e parcelave. E ndërsa po ja caktonte me dorë se që nga fillonte parcela e pambukut e deri ku mbaronte, të dyve përnjëherësh iu vanë sytë te Tahir Salillari, që po i vështronte nga larg duke e mbajtur dorën si strehë mbi ballë, me mustaqet bigë e me kokën atje lart. Myftari e la fjalën përgjysmë dhe i thirri:

— Ti, Tahir, je?

— Unë.

— Mbaruat andej me ato të prashiturat?

— Mbaruam.

— E po hajde lart bisedojmë, ç'rri aty. Hajde, se na ka ardhur Nevruzi nga Tirana.

— Ai Tahiri i Kuqalit është ky, ë? — i tha Nevruzi Myftarit. Bëre mirë që e thirre, se më ka marrë malli për të.

— Ai i tëri. E mbajtke mënd Kuqalin e Tahirit?

— Si të mos e mbaj mërd? Harrove ti ç'kemi hequr me 'të atëhere kur ngritëm kooperativën? Harrohet kollaj Kuqali i Tahir Salillarit?

Të dy qeshën pa të keq.

— A beson se, që atëhere, ja harruan llagapin fare kooperativistët Tahirit dhe tani ca i thërresin Tahiri i Kuqalit e ca të tjerë Tahir Kuqali? — i tha Myftari Nevruzit.

— Vërtet thua? — pyeti me buzë në gaz Nevruzi.

— Nuk të gënjej, vëllahi.

Përse nuk e kishte harruar Kuqalin e Tahirit Nevruz: Ostrovica dhe përse i mbeti Tahirit të Salillarëve Tahir-Kuqali. kjo është një histori e tërë.

Si bujk Tahir Salillari nuk e kishte shokun në fshatin e tij. E kishte zënë pendër që 15 vjeç dhe, si merakli i madh që ishte, po të vinte ai n'arë, mos ja kishje gajlenëfare, se atje ku vinte dorë Tahiri, sikur thërrime bereqeti të mos pëlciste gjetkë e gjetkë, atje do të bëhej si vdekja. Mirëpo, sado që punonte e robëtonte, dorën mbi vesh nuk e pati hedhur kurrë rdonjë herë. Djersën e tij e pati derdhur yzmeqar nëpër botë. Kush ishte pa bukë në fshat? Tahiri. Fëmijët e kujt ishin copë e trokë? Po të Tahirit.

Pas çlirimit, sapo u bë reforma agrare, Tahir Salillari mori tokë i pari në fshat. Kur shiu monë e parë grurët dhe e kish hedhur togun në lëmë, gati për në hambaret, ndezi një cigar të çlodhej dhe i vuri shpatullat murit duke vështruar grurin si flori me zemrën plot. N'atë kohë Nafija, çupa e tij tetë vjeçe, i vajti prarë dhe i tha:

— Baba, pse s'ka ardhur Qemal beu për të marrë grurin?

— Tashti e kemi tonin grurët. Nuk vjen më beu të na e marrë. — i u përgjegj ai dhe i përgëzoi flokët.

— Të gjithë tonin e kemi?

— Të gjithë. Asnjë thërrime nuk do t'i japim beut. Kemi edhe tjetër pa shirë akoma.

Sytë e fëmijës ndriçuan nga gëzimi, por shihej ruder ta edhe një si frikë se mos i jati e gënjente. Po kur Tahiri i bremtoi se nga ai grurë do t'i blinte një fustan të bukur. Nafija e vogël iu hodh në qafë, e puthi dhe pastaj zuri po kërcente rëpër lëmë me një këmbë rreth e përçark togut me grurë duke kënduar:

— Hej, shyqyr moj Perëndi! Hej, shyqyr, moj Perëndi!

— Tahiri u mallëngjye, iu mbushën sytë me lot dhe tha me vehte:

— Po, moj bijë, paska patur Perëndi edhe për neve. Të rrojë Partia, që na shpëtoi!

Dhe nuk pati lënë njeri pa ja treguar këtë rgjarje. Sa

herë e tregonte, i përtëritej mallëngjimi i atij çasti dhe gjithënjë e mbyllte tregimin me këto fjalë:

— Kush ja ka me të padrejtë kësaj partie, atij, m'e parë e punës, mallkimi i fëmijëve do t'i bjerë si thikë në zemër e do ta mbërthente top në vënd.

Nga gruri që i tepëroi atë mot, Tahiri bleu një lopë barse. E kështu, mot për mot, zuri të vinte nga një çikë gjë të gjallë: jo dy dhën, jo një copëz gomar... Lopa që bleu i bëri një viç mashkull këtu e atje tej sa një vishkull. Që sapo lindi viçi, e shoqja mori një tri a katër të verdha veje, ja hodhi në gojë, se kishte dëgjuar që të verdhat e vezës e ndihmonin viçin të rritej me trup të lidhur.

— Ky viç do të bëhet një goxha ka, — i tha Tahiri së shoqes, — dhe do të na shpëtojë. Veç kij kujdes mos i mer shumë qumësht lopës, që të ketë të pijë mirë, se që tani, sa është i vogël i forcohet kocka.

Në fillim viçi e kishte qimen të verdhë, po pastaj, duke u rritur, iu ndrrua, iu bë e kuqe. Që atëhere fëmijët e Tahirit ja vunë emrin Kuqal. Kur delte nga katoj në mëngjez, Kuqali lozte një copë herë në oborr: ngrinte bishtin përperjetë, fuste kokën midis dy këmbëve të para, hidhte shqelma dhe kërcente.

— Ho, ho, Kuqali! ha, ho, Kuqali! — gëzonin fëmijët e Tahirit e hidheshin edhe ata mbas tij. Ai vinte u lëpinte duart e pëlliste: «mee».

— Të keqen e zërit ore, — e përgëzonte Gjylua, e shoqja e Tahirit, që brënda.

Tahiri, duke e vështruar tek lozte, ëndëronte ditë kur do ta zinte nd'arë të lëronte me 'të dhe mejtonte: «Do të bëhet bojë e parë, se duket, shiko sa i ka të gjetë kërcinjtë! Do t'i ngjajë s'ëmës».

Kuqali, në tërë ato shërbime, u rrit si ndonjë bir i vërtetë e u bë me të vërtetë goxha ka. Në vjeshtë mbushi tre vjeç dhe Tahiri e mësoi në mbjelljen e të lashtave. Një një javë harbonte, luante sa posht lart; nuk ishte e mundur të qëndronte në brazdët, po pastaj u shtrua. Tahiri e rojti si të dy sytë mos i jepte ndonjë huq dhe mbas një javë Kuqali u shtrua në parmërdët sikur të paske lindur i mësuar.

— Shpëtove me këtë dem, o Tahir, — i thoshin fshatarët tek e shihnin që lëronte. Pa shiko, mashallah, çfar çapi që ka!

— Shpëtova, me të vërtetë shpëtova, — u përgjegj Tahiri, — por do të shpëtoj fare kur të më bëjë edhe një tjetër lopa e t'i bëj pendë. Atëhere lopën do ta kem vetëm për qumësht, nuk do ta zë më nd'arë. Dhe i gëzohej Kuqalit tek e vështronte, që hiqte parmëndën pa u shtrënguar e ja bënte «fu-fu» me hundë s'emës si i zemëruar me të, që nuk ishte në gjëndje ta ndiqte e të shkonin njësh.

Kurrë ruk e pati shpuar Kuqalin Tahiri me bodec se ai nuk qaste bodec. Kur zëmërohej Kuqali me t'emën dhe e merte zvarë. Tahiri i thëriste:

— Oha, Kuqal! oha, Kuqal! Na, ore, budalla! Na, të keqen e krahut, na! ç'bën kështu?!

Një ditë e shoqja ja shpuri vetë bukën Tahirit n'arë dhe kur e pa si lëronte Kuqali, ja bëri tri herë, «marshallah! marshallah! marshallah!» fërkoi hundën me dorë dhe pështyjti tri herë «tpu, tpu, tpu». Pastaj i tha të shoqit:

— Pse s'më thua, or burrë, t'i bëj gjësendi këtij kau, se mos ra e marin më sysh? Apo nuk i kemi edhe arat buze rrugës dhe e shikojnë të gjithë.

Q'atë ditë, me të vajtur në shtëpi. Gjylua mori dy dhëmbë qeni, i qepi në një copë rrip e ja vuri Kuqalit në ballë. Pastaj, në një copë reckë hodhi ca thërime krye, një anë mustaqe të maçokut, një çikë të pëgërë, dhe si i pështolli tok, ja lidhi edhe ato kaut në ballë me një copë gjalmë.

— Tani, i plaçin sytë atij që do t'i venë më Kuqalin tonë! — tha, duke e hequr merakun se mos ja mernin më sysh kaun. Tahiri u gëzua aqë sa u gëzua edhe e shoqja dhe iu kthye:

— Mirë bëre, o grua. Rrofsh që të vajti mëndja! Si nuk qemë kujtuar më përpara?!

I gjithë fshati e kishin zili Kuqalin e Tahir Salillarit, jo për gjë tjetër, se qe të mirë kishte plot në fshat, por sepse ishte shumë i bukur dhe ngadalë-ngadalë, duke u rritur, u bë bojë e parë. Kur e gjente ndonjeri duke kullotur në pyll i vinte pëllëmbën e matëte, një herë për lar-

tësi, pastaj për gjatësi, dhe si bënte edhe nj'a dy hapa prapa e e vështronte një copëz herë, thoshte me vehte: «marshallah! me të vërtet ka për sevda është. Mirë e ka Tahiri që thotë: «Kuçali im e s'ka tjetër».

Sa herë që ja kërkonin pëndën Tahirit për ndihmë, edhe sikur të kishte rjeri për të lëruar nevojtari që ja kërkonte, Tahiri kurrë nuk e pati dhënë pëndën vetëm, por bashkë me pëndën shkonte dhe vetë ndihmonte, sepse kishte frikë ta linte Kuqalin rë dorë të botës; se sa për Muriçën (kështu ja kishte vënë emrin lopës që i zoti nga i cili e bleu) nuk e kishte edhe aq hall. «Më mirë më vrisni», thoshte, «se sa të jap Kuqalin për të lëruar pa qënë vetë». E kur s'kishte kohë të vinte edhe vetë, nuk e jepte përdën sikur tërë ditën e tërë natën t'i luteshe.

Pas dy mëshqerreve lopa i bëri prapë një viç mashkull, se pille për mot. Atëhere Tahir Salillari u çmënd nga gëzimi. Edhe tre katër vjet Murica ishte e zonja të lëronte dhe kur të plakej ajo, atij i bëhej kau tjetër. Prandaj edhe vendosi të mos kërkonte para hua nga krediti agrar për të blerë ka, por për të bërë shtëpi. Kjo ishte lakmija më e madhe e tij. «Tokë kanë djemtë» thoshte me vehte, «se shyqyr na dha shteti sa deshëm. Pak bagëti për dhallë i kemi, pëndën e qeve po e rregullojmë, tani vetëm t'i bëj djemtë edhe me shtëpi, se na piu e keqja në këto kasolle, e pastaj jam i lumtur. Ju kam dalë djemve nga borxhi, ata pastaj, po të jenë të zotët, do të rriten dhe le të shtojnë sa të duan, po të bëhen të hajrit, për vehte dhe për mua».

Kjo dëshira për të bërë shtëpi të reja Tahir Salillari nuk i kishte lindur kot. Ai, mot për mot, nga ato që i tepronin e që i shiste, diçka kishte hequr më nj'anë ca para. Pak ishën, po bereqaves. Shteti i jepte kredi dhe kjo ishte kryesorja. Pastaj, nuk ishte vetëm puna se i jepte shteti kredi, por ajo më e rëndësishmja që se Tahiri e shihte vehten në gjendje tani që ta përballonte shlyrjen e borxhit, që do t'i merte qeverisë pa bërë ndonjë cen në shtëpi. Një darkë e bisedoi këtë punë edhe me të shoqen. Ajo u gëzua, por edhe nuk ndejti pa i thënë: «Veç shiko, or burrë, se mos kredhemi në borxhe». «Jo, jo» iu përgjegj Tahiri, «i kam bërë hesap të gjitha unë». Të tre djemt. m'i madhi

dhjetë vjeç, dhe të dy çupat dëgjin këto bisedime, iu shëndrisnin sytë në flakën e zjarrit nga gëzimi, dhe kur ranë të flinin, ndejtën një copë herë të madhe ndënë jorganet duke u fjalosur «çy-çy-çy», me njëri tjetrin e duke pushtuar shoqi-shoqin sikur të kishin hyrë që atë darkë në shtëpirë e re.

Kolektiva bujqësore kishte motmot e ca që ishte ngritur në fshatin e Tahirit, po ai nuk pati hyrë, sepse kishte merakun e Kuqalit.

N'ato ditë që Tahiri po mendonte se si, qysh e tek do t'i ngrinte shtëpitë e reja, erdhi në fshatin e tij një ekip për të ngritur kooperativën. Kryetari i ekipit ishte Nevruz Ostrovica, shok që pati punuar në ato anë katër vjet, sa që lufta, dhe e njihnin edhe kalamajt e djepes. N'ato arë Nevruzi pati punuar edhe dy tre vjet të tjerë pas çlirimit. Ai Nevruz kishte qenë edhe kur u ndanë tokat. E kur një a dy a tre vetë atje në fshat nuk kishin dashur që Tahir Salillari t'i jepeshin ato toka që iu dhanë, Nevruzi kishte thënë: «Në këto arat e Qemal Beut i kanë rënë brinjët një jetë njeriu këtij Tahirit. Tashti këtij i takojnë, se ka hequr kafshitën e gojës ky dhe e ka ndarë me ne partizanët. Ja, mua që më shihni këtu, ju e dini fare mirë që akoma bukën e këtij kam në gojë. Ku i patëm thënë Tahirit e s'pati ardhur me ne të luftonte? Ama pse s'u hodh partizan përgjithënjë? e po të gjithë...» këtu Nevruzi e kishte ulur zërin dhe pastaj kishte vazhduar: «kishte pesë fëmijë i shkretiti...». Tahiri pati qerë aty pranë më këmbë e i kishte dëgjuar vetë me veshë këto fjalë.

Me të marë vesh Tahir Salillari se kryetari i ekipit ishte Nevruzi, nuk i erdhi mirë, se me të tjerët kishte bërë si kishte bërë, por Nevruz Ostrovicës nuk i thoshte dot «jo». Malli e kishte marrë për të, por të mos kish vajtur për kooperativën ama. Të gjitha ç'ishin thënë në fshat për kooperativën nga shokët e partisë, nga agjitorët, i din-te, por s'i qe mbushur kurrë mendja të jepte fjalën të hyn-te, siç e patën dhënë mjaft shokë të tjerë.

— Grua, si do të bëjmë? — i tha së shoqes i tronditur atë darkë, që pati ardhur ekipi.

— Si gjithë bota, or burrë; ne s'do të ndahemi nga shokët. Po hynë të gjithë edhe ne do të hyjmë. Shikojmë një herë si do bëjnë të tjerët.

Tahiri u mejtua tërë atë natë. Rrotullohej në dyshek sa më një krahë në tjetrin dhe nuk vendoste dot as në një anë. Edhe besonte se do t'ishte në kooperativë ashtu siç i thoshin, por edhe nuk besonte. Ai nuk kishte besim tek ndorjë dembel, se kujtonte që të atillët do të hanin mbi krahët e tij. Pastaj: «njëlloj si e tija do t'i dhimbsej malli e gjëja e kooperativës Hysniut? Pse di dhëmbisuri kau Hysniu i Bazes? Ai është xhahil. Ka prishur tre qe gjer tani. Po t'i bjerë Kuqali në dorë atij, ai e pëlçet në mes të arës. Prandaj s'ka bërë prokopi kurrë». Mejtonte këto e pastaj sillte ndër mend planet që kishte për të ardhmer: shtëpitë e reja, këtë, atë... Vallë do t'i bënte të gjitha, po të hynte në kooperativë? Dëshira e tij ishte t'i thoshte sikter fukarallekut. Dëshira e tij ishte të rronte sa më mirë e më mirë, sa t'ishte vetë gjallë, dhe fëmijët t'i linte pas të lumtur. Po a do ta arrinte këtë duke qerë në kooperativë? Një mendje i thoshte: «po», një mendje tjetër i thoshte: «jo». Nganjëherë i dukej sikur, po të qëndronte ashtu si ish, të gjitha do t'i arrinte. Pastaj e kthente prapë: «U robëtova e u copëtova njëzet e pesë vjet me radhë dhe nuk u bëra dot me një copëz arë, gjersa më rë fund erdhi partia e na shpëtoi. Edhe tani, do mundohem kështu vetëm dhe nuk do t'i plotësoj dot të gjitha dëshirat e mija». Po kur mejtonte si e kishte kthyer dynjallëkun aqë shpejt ato tre-katër vjet pas çlirimit, prapë i lindëte besimi se më mirë do të qe për të të mbetej ashtu si ish, bujk më vehte. Fjalët e shokëve të partisë, që i kishin thënë se në kooperativë bujku shpëton një herë e përgjithmonë, se ato që arrin të bëjë bujku duke qënë në kooperativë nuk është kurrë në gjëndje t'i bëjë duke qënë fill i vetëm, se në kooperativë bujku arrin lumturinë më shpejt..., të gjitha këto ja kthenin përsëri mërdjen. E më në fund, pasi e kishte kthyer mbarë e prapë çdo gjë, thoshte me vehte: «Po Kuqalin? si ta dorëzoj unë i ziu Kuqalin në kooperativë?!»

Të nesërmen në mëngjez i vajti Nevruzi në shtëpi. U puth e u përqaftua me të, pastaj, si i nxori një gotë qumësht,

nisën nga bisedimi i ngritjes së kooperativës. Nevruzit ja kishin futur në vesh shokët që më përpara se Tahiri nuk donte të hynte në kooperativë. E dinte edhe se çfarë arsyesh vinte përpara, por me gjithatë u shtrua këmbë kryq me Tahirin dhe i dëgjoi të gjitha edhe një herë nga goja e tij. Ishin shkaqe të zakonëshme, që i kishte dëgjuar kushedi sa herë edhe nga shumë fshatarë të tjerë. «S'kam krahë pune», i tha Tahiri «e që të hysh në kooperativë duhet të kesh krahë pune; vetëm ata që kanë krahë pune fitojnë në kooperativë. Fëmijët i kam akoma të vegjël...» Pastaj i tha se në fshatin e tij nuk prodhonte toka. I nxori hallin e shtëpive të reja që do të bënte, por këtu nuk i tregoi drejt, i tha se i kishte pajtuar, kishte dhënë edhe kaparin, dhe për të përballuar shpenzimet gjoja sikur kishte bërë llogari të shiste Kuqalin. I çfaqti më në fund edhe dyshimet që kishin se mos në kooperativë s'do kishte rregull, disiplinë, drejtësi... Mirëpo asnjë prej pengesave që nxori, nuk piu ujë përpara sqarimeve të Nevruzit. Dhe kur e pyeste Nevruzi herë pas here:

— Hë, o Tahir, ç'thua tani, nepra fjalën?

Ai përgjigjej:

— E po, ja, or vëlla, nuk më është mbushur mëndja akoma, si të të them unë i varfëri?!

Sa shuante një cigare, ndizte tjetrën. Fëmijët e ruanin në sytë ç'do të thoshte. Jashtë ata merrnin vesh se edhe filani u rregjistrua, edhe filanit i mbush mëndja. Te sheshi i shkollës zjente kënga e vallja. Ata nuk donin të mbeleshin të veçuar nga fëmijët e fshatarëve të tjerë. Në vështrimet e tyre dukej sikur i luteshin të jatit:

— Hë, baba, jepe fjalën, rregjistroju.

Dhe Tahiri, tek u hidhte sytë, dukej sikur iu përgjigjej:

— Për juve mejtoj, or bir; për juve e kam hallin; nuk di si është më mirë. Kuqalin s'do ta kemi më tonin, do ta ketë kooperativa.

Po ti kolopuç, si thua? — e pyeti Nevruzi djalin e madh të Tahirit duke i fërkuar kokën. — të futet baba në kooperativë apo jo?

Ai, siç kishte ndënjur më gjunjë pas tij, nga kërdi ku rrinte Nevruzi, e siç qe pshtetur mbi të dy duart përpara,

vuri kokën pas gjoksit të Nevruzit, duke vështruar tane me ca sy të dhimshëm e lutës, iu përgjegj:

— Si të thotë babaj, unë nuk e di. Për vehte, unë dua që të hyjmë në kooperativë.

Në t'ikur e sipër, pas katër orësh bisedim, Nevruzi i tha Tahirit:

— Kjo tregon se ti, Tahir vëllaj, nuk ke besim te kooperativa. Unë nuk e kam harruar atë historin e Nafijes tënde që më ke treguar kur shive grurin. Edhe ti mos e harro. Si më ke thënë?! «Kush ja ka me të pa drejtë kësaj partie, do ta zërë haku i kalamajve». Shiko si po të ruajnë fëmijët në gojë. Ata presin që t'i thuash «po». Mos harro se ti e ke në dorë tani t'ardhmer e tyre.

— Më godite rëndë, o shoku Nevruz! — thirri Tahiri. — Unë nuk ja paskam me të drejtë kësaj Partije?! Le të më thotë Partia: «shko vritu» të vete që tani ta jap jetën.

— Nuk të them se ja ke me të padrejtë, por nuk ke besim te rruga që të mëson. Partia nuk po të thotë: «shko vritu», por po të thotë: «hajde të shpëtosh, me vete e me fëmijë». Po të thotë: «hajde bëhu i lumtur....» Këto po të thotë partia. Por ti, u pa puna, nuk qerke ashtu si të pata kujtuar unë. Sidoqoftë mejtohu, mejtohu. Ne këtu jemi. Unë do të vij prapë nga ti, dhe darkën këtej nga ti do ta kem sot.

Nevruzi shkoi. Tahiri ndejti edhe një copë herë, u mejtua vetëm përpara derës së shtëpisë, pastaj u nis nga shkolla të shihte sa fshatarë ishin rregjistruar. Fjalët e Nevruzit nuk i hiqeshin nga mendja. Dhe shtonte me vehte: «Çfarë ka thënë partia gjer sot edhe nuk e ka bërë?!»

Mbas pesë ditësh, kur e pa se shumica e fshatarëve ishin rregjistruar në kooperativë, e si luftoi pa fryt që të mos e dorëzonte Kuqalin në kooperativë, Tahir Salillari vajti rë shkollë të rregjistrohej edhe ai. Duke vënë gishtin në fletën e rregjistrimit, po i dridheshin duart dhe pshe-rëtiu me vehte:

— Ah, Kuqali, Kuqali, unë i varfëri!

Djemuria e fshatit iu hodhën në qafë e pushtuan, ai vuri buzën në gaz dhe ndjeu, për të parën herë pas pesë ditësh një lehtësi në shpirt; se gjer ahëre i dukej sikur ai

thoshin të gjithë: «ja ky është më i ligu i fshatit! Ja ky do që të rrojë veç shokëve!» Por kur dëgjoi një gojë që tha: «Ama hyri edhe Tahiri i Salillarëve, kaqë desha unë. Me Kuqalin e tij tri ditë të lëruar bëj rë ditët unë», dhe po fërkonte duart. Atëhere Tahiri u vrejti prapë e iu duk sikur te Kuqali i tij i kishin sytë të gjithë. Atë shokun që tha kështu nuk e dorte, e kishte zët, se bujk i mirë nuk ishte. e bujk i mirë hiqej. I hipën xhindet në kokë dhe u mat një herë sa të thoshte:

—U bëra pishman, nuk dua të hyj në kooperativë, po hiqmëni nga lista.

Mirëpo, kur pa fëmijët që e kishin rrethuar e po i përgëzorin duart e trasha tërë qime e të çara thela-thela si zhapë lisi, gjithë të gëzuar sikur t'i thoshin: «Rrofsh o baba, na shpëtove!», atëhere as ai vetë nuk e di se ç'e ndaloj dhe nuk e hapi gojën. Thënë për të mos u turpruar e për të mos u bërë gazi i botës, se ç'ishte për të bërë që bërë, fjala që dhënë.

Nj'a katër a pesë shokë e rrëmbyen n'atë çast nga dora dhe e futën në valle tek po kërcenin disa të tjerë.

Menjëherë pas mbarimit të regjistrimit, u bë inaugurimi i kooperativës dhe komisioni i vlerësimit filloi nga mbledhja e pendëve. Tahiri nuk donte të vinte vetë ta merrte Kuqalin në katua. Në fund vajtën dy shokë, dhe e prunë te sheshi i shkollës. Me të parë Kuqalin, Tahirit iu mbushën sytë me lotë dhe sikur iu çkëput një pjesë e mëlçisë.

— Si thua, o Tahir, — e pyesnin shokët e komisionit, — a je i kënaqur për kaqë mijë lekë?

— Për mua tërë fshatin të më falnit nuk e jepja Kuqalin. Ju sa të doni çmojeni, — dhe dridhej i tërë ky Tahir sikur ta kishin zënë shtatë palë ethe.

Atë darkë Tahiri nuk vajti në shtëpi të flinte, por shkoi e fjeti në arë, gjoja për të ruajtur grurin nga kaprodhet. Por në të vërtetë nuk vajti sepse i dukej shtëpia akull pa Kuqalin në katua.

Vazhdoi kaqë kohë që, sa herë e shihte Kuqalin, vinte i shkonte dorën mbi kurriz, e puthte dhe nuk i mbante dot lotët. Nuk kishte nafë të mos shkonte në shtallën e qe-

ve që të shihte a kishte Kuqali bar në grazhd për të ngrënë. Kur vinte rga puna, mbliidhte nga një krahë bar të njomë e ja hidhte, veç atij që i kishte hedhur kujdestari i qeve të kooperativës. Çdo mëngjes ngrihej herët dhe vinte shikonte Kuqalin mos i qe rrgjethur qimja. E kur qëllonte ndonjë mëngjes që Kuqali nuk kishte bërë bark, grindej me shtalljerin.

Kjo është tërë historia se përse Tahir Salillarit ja vunë llagapin kooperativistët e kooperativës «Partizani» Tahir Kuqali e përse nuk e kishte harruar Nevruz Ostrovica Kuqalin e Tahirin.

Kur vajti Tahiri të takohej me Nevruz Ostrovicën atë mbrëmje që i thiri Myftar Dushku, Nevruzi e priti me krahë hapur dhe, që pa u afruar, i tha:

— Po hajde, ore Tahiri i Kuqalit, se na ka marrë malli, kemi katër-pesë vjet pa u takuar.

E si u puthën buzë për buzë, Nevruzi e pyeti Tahirin pa u ulur akoma mirë:

— E, o Tahir, a të vjen më keq për Kuqalin, a qan më për të?

Tahiri qeshi me gjithë shpirt e iu përgjegj:

— Tashti, o shoku Nevruz, më vjen keq për tetëdhjet e ca kuqalët që kam në shtallë. Për ata do të qanja tani, po të m'i gjente gjësendi. Pa sa për Kuqalin tim, atë ja ku e kam. — Dhe ja bëri me dorë duke i treguar një palë shtëpi të reja me perikota flakë të kuqe, me dy kate.

— Ka bërë shtëpi të reja sivjet brigadieri ynë i pëndëve, shoku Nevruz, — i tha kryetari i kooperativës Nevruzit, kur pa se nuk po e kuptonte ç'donte t'i thoshte Tahirin me ato fjalë, — prardaj uroje Tahirin.

— Aha, qënka me të vërtetë për të uruar, — tha Nevruzi dhe i hodhi Tahirin dorën në qafë duke vështruar rga shtëpitë e tij të reja.

— Atje në shtëpi urohet më mirë, se pa e lagur nuk zë urimi. — iu përgjegj Tahir Salillari i gëzuar.

Si këmbyen nga një cigar, filluan të bisedonin e të kujtonin ato ditë, kur u ngrit kooperativa «Partizani» para pesë vjetësh. Kujtuan se si kundërshtonte njeri, e pengesat që nxirte tjetri, ...pastaj Myftari e Tahiri i treguan Nevruzit se si kishte shkuar përpara kooperativa gjatë atyre pesë vjetëve, se si shumë familje kishin bërë shtëpi të reja, si jetonin tani fshatarët shumë më mirë se më parë...

— Vetëm një gjë nuk kuptoj unë, — iu tha Nevruzi. — Kam marë pjesë në ngritjen e mjaft kooperativave, si këtu tek ju edhe gjetkë. Kudo, mjaft fshatarë, kanë nxjerrë pengesa e nuk kanë dashur në fillim që të futeshin në kooperativë. Megjithatë, e vërtetë është kjo se kudo, pas katër pesë ditësh purë — veç punës që ka qënë bërë më përpara — është ngritur kooperativa me nëntëdhjetë e pesë përqind të fshatarëve e nga një herë kanë hyrë edhe i gjithë fshati. Këtë nuk e kuptoj dot unë.

Tahiri shikoi Myftarin në sytë si për t'i marë lejë që po i delte përpara dhe tha:

— Ti, i ditur je, o shoku Nevruz, se të bëri partia të tillë, por ja ku të them unë: Ne fshatarët kemi një dëshirë. Dëshira jonë është: të flakim fukarallëkun. Edhe partia këtë kërkon për neve. Dhe ne e kuptojmë këtë dëshirë të partisë. Mirëpo, në fillim, ne prapulizemi në mes të lidhjes që kemi me mallin e me gjënë torë e të frikës që kemi se ç'o valla shkojmë dot mirë, po të hyjmë në kooperativë, dhe në mes të besimit që kemi te rruga që na mëson partia. Më në fund, është e vërtetë ajo që thua edhe t'i se të gjithë hyjmë në kooperativë, megjithëse bëjmë naze. Ja, kështu jemi ne fshatarët. Këto do të ra gjesh në zemër, po të na hapësh zemrën e të na e shikosh. Pse futemi? do të thuash ti. Futemi sepse besimi ynë te partia është më i madh se sa lidhja që kemi me mallin e gjënë tonë e më i madh se dyshimet tona. Pastaj, duhet të dish edhe një gjë t'i shoku Nevruz: Ne fshatarëve na është mbushur mendja top, se çfar ka thënë partia gjer sot e nuk e ka bërë?»

«VEIËM, MOS QOFTË AS GJARPËRI NDËN GURT»

Kishte edhe dy hostene diell pa të ngrysej. Në perëndim kuqte orizonti sikur të qe ndezur qull flakë. Tërë mali Tomorrit, gjysëm i veshur me pyll e gjysëm gur e shkëmb, me fshatrat rrëzë tij, kishte marrë një ngjyrë të kuqe të lehtë si e kuqja e ylberit e dukej sikur nuk qe parë kurrë ndonjë herë aqë i madh e aqë i bukur. Era e jeshilit të majit, e luleve, freskija e mbrëmjes në këta çaste, të ngjallte shpirtin, të bënte të harroje çdo gjë e t'ia thoshje këngës.

Në këtë kohë një skuadër e pëndarëve të kooperativës «23 shtatori» të rrethit Beratit, një nga kooperativat n'ato fshatrat në këmbët e Tomorit, kishte lënë punën dhe po ngjitej për në fshat. Qetë i patën vënë përpara dhe vetë vinin pas duke kënduar. Qamili ia thoshte, Sala ja mbarte, dhe të tjerët, kush dëgjonte, kush mundohej të bënte iso.

— Merja asaj, o Qamil, i tha Sala kur pati mbaruar këngën e parë.

— Cilës asaj?

— E po ti e di cila më pëlqen mua.

— Ehë, m'u kujtua; po dale ore të shkretën se na lodhi kjo e përpjeta, na u zu fryma.

— Hë, hë, merrja o xhar.

Dhe Qamili, ja hodhi ashtu tel më tel:

*Posi gojë e dallëndyshes,
Kur këndon, të luftonte gjuha;
Nga të bëri nënia fare,
Të bëri texheli për mua.*

— Kësaj t'ja marrim mëdysh, — tha Qamili kur pati

kënduar strofën e parë. — T'ja thotë Bektashi, se ja merr mirë edhe ai, e t'ja mbajë Mersini.

Bektashi nuk deshi.

— Jo, jo, për perëndi s'ja marr dot, më është ngjirur zëri.

— E po ti ç'ke që rri kështu sikur të ka rgrënë gomari bukën, — i tha Estrefi dhe i hodhi dorën në qafë. — Kishje hallin e misrit, ja edhe misrin e mbolle, ç'ke tani?

— Mejtohet se i hëngrëm bukën shumë sot, edhe keci i iku, edhe byreku... prandaj rri ashtu, — bëri shaka një tjetër aty përpara tyre.

Dhe kënga gjëmoi përsëri. Bektashi ra prapë në mejtime duke iu ngjitur asaj të përpjete, pa u vënë re shumë nga shokët.

Me të aritur në fshat, shtallieri i kooperativës doli mori qetë. Bektash Kula u përshëndosh me të dhjetë shokët e skuadrës duke i falënderuar:

— Ua paça hua! U lumçin krahët!

Pastaj i ra gomarit, ku pati ngarkuar parmëndat, u foli qeve dhe u nis për në shtëpi.

Dita ngadalë-ngadalë po errej.

* * *

Me të aritur në shtëpi, si mbylli qetë e gomarin, Bektash Kula vajti vuri shpatullat murit në konakun ku gatuanin.

— Erdhe. t'u bëftë nëna? — e pyeti Xhiko Salushja. e ëma.

— Erdha.

— U lodhe u këpute, ta marrtë nëna.

Bektashi nuk iu përgjegj, po iu drejtua së shoqes, Nadires.

— Bjemë një ujë të ftohtë, se plasa.

— Dale, bir, se je i nxehët, e të prish. — foli e ëma me një zë plot dhëmshuri e duke mos ja hequr sytë. Pastaj tha me vehte: — E mjera unë, sa më është hequr djali, i ra mishtë, një krah i vetëm!

Si piu ujë atëhere vuri re Bektashi që e shoqja dhe e

ëma nuk e kishin qeverisur shtëpinë akoma: Saçi nuk qe shpurë në vend, ponicat ishin akoma në mes të vatrës: Nadirja po vazhdorte të lante enët në fund të shtëpisë dhe Xhiko Salushja po tundëte djalin, që sapo e kishin lidhur në djepe.

Ndezi një cigare, i nguli sytë në vatër e po mendohej i futur në të thella. Nga që qe bërë për të rrojtur e ca nga që e kishte nxirë dielli, i dukej Xhiko Salushes më i dobët se sa qe, e mendoi: «E, or bir, e! Të këputi pun'e shkretë! I vetmi s'ka nge të pijë ujë e jo të çlodhet!» Edhe po vriste mëndjen përse rrinte aqë i menduar i biri: «Ta ketë nga lodhja?» pyeste me vehte, pastaj përgjigjej po vetë: «Jo» «E po atëherë ç'më ka djali?» Nëna, edhe kur fle evlati, bëhet merak dhe vete e përgjon a merr frymë, e jo pastaj po ta shohë të mërzhitur. Ta pyeste? druante se mos e mërzhiste më shumë. Deshi t'i hapte ndonjë fjalë që t'ja hiqte mërzhirë, prandaj si duke folur me vehte, tha:

— I shpëtuam edhe këto të mbjellat...

Bektashi ngriti sytë e vështroi e për një çast i qeshi fytyra.

— I shpëtuam edhe i shpëtuam mirë. Me këtë vlag mbin misri dhe bëhet për shatë.

— Gjer atëhere, do zoti bije edhe ndonjë shi, ju heq edhe një shatë. — shtoi e ëma. — dhe pastaj e ke bereqetin në hambart.

— Ashtu është. Po ta zerë një shi rë shatët...

Bektashi nuk e mbaroi fjalën, po lëvizja që bëri me dorë donte të thoshte se do t'ishte shumë mirë. Pastaj ra prap në mejtime dhe e ëma duke tundur djalin nuk po ja ndante sytë. Kishte afro dy vjet që e shikonte djalin dërdur kështu me një mërzi të tillë dhe e mori me mend se përse rrinte ashtu edhe sot. Psherëtimi thellë dhe tha me vehte:

— Eh, or bir, e!

Balbardha kishte afro dy vjet që qe bërë kooperativë. E shumta e fshatit, pas shumë pune, u futën që ato ditë që u ngrit. Seç mbetën atëhere rj'a dhjetë shtëpi jash-

të, edhe rga ato, një katër a pesë u futën më vonë. Kishin mbetur tani jashtë vetëm Bektash Kula, dy të kushërinjtë dhe një tjetër. Pa u ngritur kooperativa, edhe ca kohë pasi u ngrit, në Balbardhë flisnin bota plot fjalë: «Në kooperativë vdes për bukë». «Kush ka krahë pune rron në kooperativë, po kush s'ka vdes». «Do hanë njerëzia bukë me gavetë. Ja, si ushtarë». «Nuk e ke vehten në dorë. Nuk sheh as mik, as shok, as pazar me sy». «Fshati në kooperativë është si ajo shtëpia me dymbëdhjetë pleq e trembëdhjetë çibukë, seicili puron pas kokës së tij». «Çdo gjë është e togut, po gjenë e togut s'e hanë as qentë». «Do hanë dembelët në krahët e atyre që punojnë...». Dhe ato ditë që kishin vajtur ekipi për ngritjen e kooperativës në Balbardhë, Qerimi. xhaxhaj i Bektashit, kishte vajtur tek i nipi e i kishte thënë, siç e ka ai duke hapur gojën sa një kamare e tërë jargë e shkumbë: «Gjer këtë radhë e patëm! U prishëm, u prishëm me bina».

— Si të bëjmë, moj rënë? — E kishte pyetur Bektashi Xhiko Salushen atëhere gjithë i mërzhitur nga që s'dinte nga t'ja mbante.

Dhe Xhiko Salushja i qe përgjegjur:

— Si të them, or bir?! bëj si të bëjnë shokët, shko me të shumtit. Ku të venë ata, edhe ti. Në lumët, në lumët. Me gjithë dyrjanë, se vetëm nuk rrohet, pa vlezëri, pa shokë, pa miq. Vetëm, as gjarpëri ndër gurt mos qoftë.

Po që t'i thoshte copë «hyrë» ose «mos hyrë», këtë nuk ia tha se i qe bërë mëndja dhallë edhe asaj të shkrete. Dëgjonte shokët e partisë, ata që kishin ardhur nga rrethi e nga Tirana për ngritjen e kooperativës e gjithë të tjerët në fshat, që e donin kooperativën, e ata thoshin se kooperativa ishte rruga e shpëtimit. Dëgjonte të tjerët, ata ja çthurnin mendjen, ja bënë çorape.

Xhiko Salushja vetëm hallin e Bektashit kishte, pa ajo për vehten e saj sot për nesër qe, sa kish rrojtur vjetë ruk do rronte ditë. Edhe një merak tjetër i kishte ajo Bektashit: Ai kishte një zakon shumë të lik. Kur kërkonte në fshat i vinte mirë, por kur i thoshin atij: «Na jep një ditë qetë për të lëruar», ose «pelën për të mbajtur pak plehë», nuk i jepte. Këtë tabjat Xhiko Salushja nuk ja

pëlqente hiç. Ajo i pati rritur jetim atë djalë e tri çupat. Në saje t'atij fshati i rriti ata fëmijë e qëndroi me rder në derë të burrit. Pa i vëllai i burrit e të kushërinjtë e burrit nuk e ndihmonin sikur kaqëz. Ata kishin hall si e si t'i hanin mallin. Prandaj i pati folur gjithnjë të birt. Por ai, më një e më dy, e i përgjegjej:

— Mezi i kam vërë, moj nëne. Tek ata që e tek ajo pelë i kemi sytë.

— Po pse, atyre që u kërkon ti, nuk u dhëmset malli a? në rrugë e kanë gjetur ata? Malli është i dhëmshur një-lloj me shpirtin, or bir, për të gjithë; po njeriu t'i verë një çikëz gjishtin kokës, se me atë fshat rron. Vetëm të ha ujku, or biiiir!

Kështu e këshillonte ajo Bektashin gjithmorë. E kushedi sa herë, pa pyetur të birin fare, që ngritur, pat hapur derën e katojt e i pat dhënë atij fshatarit qetë apo pelën që kërkonte.

Tani që do të bëhej kooperativë Xhiko Salushja ja kishte frikën akoma më shumë të birt, sepse ca e kishte huq ai vetë, ca fshati, duke u bërë kooperativë, do të shkonin hallir e tyre, e Bektashi do të mbetej vetëm si dhija në mes të dhënve.

— «Mos hyrë» s'i thashë atëhere, — mejtoi me vëntë Xhiko Salushja, kur ishte duke tundur djalin, po prapë edhe atë akshëm po e brente marazi: — Përse nuk iu vura unë pikëreña djalit që atëherë që të hyrte me shokët edhe ai në kooperativë?!

Bektashi, sa shuante një cigare ndizte tjetrër. Edhe ai po këto gjëra mendonte: Kur u ngrit kooperativa në Balbardhë, ai kujtonte se rë kooperativë nuk do të kishte rregull. Nga do ja mbante njëri nuk do t'ja mbante tjetri. Janë dy vëllezër të një barku në një shtëpi e nuk iu puq taçelja e jo t'i puqij taçelja një fshati të tërë. Malli do t'i shkante jakëm për dhjamë qeri.

E me të vërtetë, ata muajt e parë, në kooperativë pati ca gjëra që s'i pëlqenin: Që të nesërmen që u inaugurua kooperativa, disa vajtën në ara e prenë lisat, gjoja se u duheshin për zjarr, se që dimër. Bektashi pati thënë atë-

here me vehte: «Ja si bëhet tari! E kujt i dhëmb malli!» Dhe kur pa Tajarin e Canellarëve tek i kishte vënë sopatën një lisi të madh, i kishte thënë: «Mos e pre, mos, se gjynah. Të thyhet një tra nesër pasnesër, ku do ta gjesh? Pa vdes një njeri, se të gjallë jemi, e s'do gjërdet një lis t'i bëjme straricat!», Po Tajari, buzëvarur, as që i qe përgjigjur. Me atë heshtje kishte dashur t'i thosh: «Ikë mos më çaj kokën edhe ti aty!». Prandaj Bektashi pat mbajtur rrugën dhe e pati këthyer kokën katër a pesë herë duke e parë me dhëmbje atë lis të madh që po shkonte dëm.

Mirpo pastaj shpejt e shpejt kooperativa vuri rregull. Në punë po delnin të gjithë. Ndonjë tek tuk, ndofta nuk shkonte akoma më krahë të ngrohtë, nuk i kishte dalë akoma frika, po sidoqoftë puna po bëhesh. Që atë dimër, megjithëse kooperativa u ngrit nga mezi i janarit, ata hapën afro dyzet dyrymë tokë të re. Kurrë s'mbahej mënd ndonjë mot të qenë hapur në Balbardhë më shumë se shtatëtetë dynymë. Mbuallën pemë e pjergulla sa të duash. E, si të thuash, nga të gjitha ato që u folën asnjë nuk dolli. Kur u ndanë prodhimet në vjeshtë, motin e parë, të gjithë muarën bereqet, para. Kështu që, siç llogariste Bektashi, më përpara në Balbardhë, afro njëzet shtëpi nuk e bënë bukën e motit, kurse atë vit, ja ishin pesë a gjashtë shtëpi që nuk u delte buka, ja nuk ishin.

Duke mejtuar të gjitha këto, Bektash Kula, atje me shpatullat pas murit në konakun ku gatuanin, tha me vehte: «Kujtonja atëhere se ata të kooperativës do të vdisnin e unë do të rronja, po s'qënka kështu» dhe psherëtit, sepse iu kujtua pela që pati shitur para tre katër muajsh, meqenëse misrit të tij i pati hyrë krimbi rë kërcell, dhe, le që nuk u rrit kashta, por edhe mori erë e nuk e kllisnin qetë fare zahirën në gojë. Nga kjo nuk i ushqeu edhe qetë mirë e nuk do të kishte arritur ta mblidhte misrin sivjet me kohë, po të mos e kishte ndihur kooperativa atë ditë me dhjetë pëndë.

Nebiu, kryetari i kooperativës, një ditë më parë e kishte thirrur në kryesi. Kur e lajmëruan, Bektashi kishte kujtuar se mos e thërriste për t'i marë arat, sepse çokush i kishte thënë që kooperativa do t'i fuste në bllokun e saj

nj'a dy nga arat e tij dhe do t'i jepte ca copërrina andej nga Qeshtet, kurkurina, që as okërin ruk e bëjnë.

Me të hyrë në kryesi, — dy vjet të tëra, kjo ishte e treta herë që hyrte n'atë dhomë, — Nebiu e priti si gjithmonë buzëgas dhe bëri shaka me të, siç bënte sa herë që e takonte në rrugë apo kudo: «E Bektash; ja ti, ja unë këtu në fshat, se dy atllarë rë një grazhd nuk rrinë», mbasi, për shaka, ja kishte vënë emrin Bektashit «Kryetar i individëve». Si i dha edhe një cingar, pastaj e lajmëroi që kryesia kishte marrë vendim ta ndihmonte në mbjelljen e misrit, mbasi të sajat kooperativa i kishte mbaruar, koha po shkonte, për dy-tri ditë ishte frikë se mos i delte vlaga tokës, dhe para se t'i rgjisnin qetë në malt, ata i kishin dhënë vendim t'i mbillnin edhe atij misrin. Bektashi u gëzua aq sa dhe u çudit, po deshi të mos e bëjë vehten. megjithatë, gëzimi që ndjeu i dukej qartë në fytyrë.

Që andej vajti në shtëpi, u tha s'ëmës e së shoqes për këtë, i porositi të përgatisnin bukë për pesëmbëdhjetë, gjashtëmbëdhjetë veta, shkoi mori edhe rjë kec që më darkë; dhe atë natë, megjithëse që i lodhur si çdo ditë, e zuri gjumi vonë.

Ç'mendoi atë natë, ato e munduan gjatë ditës duke lëruar e po ato mendime po i zienin në kokë edhe tani. E ëma kishte pësuar të drejtë kur e pati këshilluar: «Bir, vetëm mos qoftë as gjarpëri rëdën gurt!» Sa e madhe ishte kjo fjalë, ai këtë e kishte kuptuar që atë ditë që ishin bërë zgjedhjet për kryesinë e kooperativës. At ditë, në çastin që do të fillonin votimet, ata të presidiumit kishin thënë: «Ju lutemi atyre që s'janë rregjistruar, të rrinë pak më n'arë, se na ngatrohen votat». Ai që hequr pak më n'janë, po më mirë t'i paske rënë pika atë minutë, n'atë vend ku ishte, se sa të largohej ashtu. I kishte rënë koka përdhe dhe, pse kënduan më vonë, pse kërcyen, pse pirë... ai as pa as dëgjo; tym iu bë përpara syve dhe nxinte e steronte. Më vonë, kur merte qetë e shkonte nd'arë, apo shkonte fill i vetëm me shatën rë krahë, ose me draprin në dorë, i dukej sikur ja bënin «aha»! të gjithë; edhe gurë e drurë i bëhej sikur e qeshnin. E pati thënë që atëhere:

«Shtarë le të bëhet edhe ajo bukë, në drej të venë edhe ata qe, pela, ato pesë dhën!» Mirëpo prap s'kërkoj të futej në kooperativë. Këtu ja bërtete gjyqin vehtes: Në fillim pati menduar: «Nuk vete të falem unë, se do thonë: «E sheh, më në fund, po me ne erdhi. po me ne». Dhe pati dashur që të vinte, si të thuash, nga ata të kooperativës futja e tij në kooperativë. Mirëpo pastaj fajin e kishin pasur ata të kooperativës. Jo të gjithë, po si të thuash ndonjë nga ata që s'e kishte pasur me gjithë zemër edhe vetë të hynte në kooperativë, po kishte hyrë se ja kishte mbledhur djali, apo çupa: «O të hyjmë në kooperativë o unë ikinj nga shtëpia». E këta tipa kushedi, shpresonin mos e mos prishej kooperativa, prandaj u fushnin edhe spica njerëzve. Një nga këta që e kishte zëmëruar keqas Bektashin kishte qenë Raufi. Ai pati parë një ditë lopën e Bektashit, që pat hyrë në një zarrë e duke e pritur, lopa s'dorte të delte nga gruret, e ai kish thënë për Bektashin: «Tëmën e s'ëmës! Le vetë që është i lig, po edhe lopën e ka të ligë!» Nj'a gjashtë qind metro kopsht, që i pati hapur atë dimër që u bë kooperativa, ja kishin marrë, duke vënë si shkak se përzjehëshin me arat e kooperativës e pse nuk i kishte rregjistruar në kadastër. Edhe kjo e kishte zëmëruar mjaft Bektash Kulën. Pastaj, kur kishin vajtur për ta uruar për djalin e tretë që i pati lindur, disa kishin thënë: «Pse vini te Bektashi. Me atë as mos hyni, as mos delni. Po të donte të rronte me fshat, ai hynte në kooperativë». Këto gjëra qerë bërë shkak që e kishin ftohur Bektashin me një pjesë shokësh, e tani luftonte me vetvehten. Inati që kish marrë më ta nuk e linte, po edhe përzëmërsija që tregonin shumica e anëtarëve e bënte që të mejtonte e t'i thoshte vehtes: «Bektash, mos bëj budallallëk! Flaki ato llafet si të grave të këqija, shkele të ligën me këmbë dhe përzihu me shokët». Pastaj, ai nuk pat besuar kurrë që t'i vinte t'i ndihte edhe Xhezua, që pat thënë: «Edhe sikur të më zjesh në një kazan me Bektashin, mua nuk më përzjehet uji me të e jo gjaku!» sepse ashtu i kish shkarë goja Bektashit dhe e kish sharë kur ishte çështja e atyre gjashtëqind metrove katrore kopsht. Mirëpo, ja që në skuadrën që e ndihmoi për të mbje-

llë misrin ishte edhe Xhezua. Ai i pati vënë veshin për hile se si punoi Xhezua atë ditë në arën e tij dhe pa se si i mshonte parmendës që të hyrte thellë. Pa kur delte ndonjë gur apo ndonjë rrënjë, Xhezua nuk e linte, po ulej, e merte dhe e hidhte në fund të arës. Kur mbetej ndonjë plis, e thyerte me këmbë. Vetëm në arën e tij punon njeriu kështu.

Aqë sa u gëzua Bektashi që i mbylli të mbjellat me kohë, «se s'i thonë shaka ore», mejtonte ai, «po i thonë bukë kësaj, bukë e çiliminjve», po aqë të madhe e ndjente edhe një tëngë në lugthit të zemrës tërë atë ditë e atë darkë në shtëpi. Këtë radhë, veçanërisht, shokët e kooperativës e kishin vrarë, si të thuash, me pambuk. «Vetëm ore», mejtonte, «vetëm qënke si balash», e kujtonte fjalë e s'ëmës: «Biiir, as gjarpëri...» Pastaj edhe ç'kishin thënë për kooperativën ata që s'donin e ç'kishte mejtuar ai vetë, të gjitha ato nuk kishin dalë asrjëra, po kishin dalë ç'ishte thënë e mirë për kooperativën. Dy vjet të tëra, kur vinte në mbledhjet e fshatit e ndjente vehten si kollovar në fshat. E jo vetëm në mbledhje, por edhe kur piqesh me pesë-gjashtë shokë, ata bisedonin jo kështu skuadra jonë, po kështu brigada, kurse ai ç'të thoshte e ç'të bisedonte! Edhe kur vinte për ndonjë urim e për ndonjë ditë të kremte ndër shokët, Bektashi e ndjente vehten si të huaj, se të tjera bisedonin njerëzit e shtëpisë, e ky nga ato që larg. Prandaj rrinte një çikëz e ngrihej ikte si i lënduar. I shkoi të gjitha këto nëpër mënt e s'dinte nga t'ja mbante edhe këtë mbrëmje. Nuk verdoste dot, të bënte apo të mos bënte lutje për t'u futur në kooperativë.

— Hajde hamë pak bukë shpejt e shpejt, — i tha më në fund s'ëmës dhe së shoqes, — se do shkoj të kullos qetë jashtë që të çlodhen mirë këtë natë, e nesër t'i ngjis në malt, se janë bërë sa tunder udhëve.

— Po hidhu gjësendi sot, — iu lut e ëma si me gjysëm zëmre, se hëm i vinte keq për të birin, hem mendonte për qetë, — leri nesër të kullosin nga Shëmitrat, iu mbledh edhe nusja rjë dorë bar, djalin e gënjej unë një copë he-

rë, dhe pasnesër ngjiti në malt. Çlodhu edhe vetë një ditë.

— Ah, moj nënë, — psherëtiti Bektashi e ja bëri me dorë, — ç'më thuaj çlodhu! I vetmi s'ka nge të vdesë, e jo të çlodhet! Ajo copë që kemi mbjellë atje nga Xhyvellet u bë për shatë.

— Po ti mos u mërzit, — iu lut Xhiko Salushja. Dhe këtë ja tha si me qëllim, që ta kuptonte më mirë: nga punët që e kishin marrë nëpër këmbë e nga lodhja rrinte ash-tu, apo nga ç'mendonte ajo. E u sigurua se i biri që mër-zitur nga që e vriste ndërgegja pse që ndarë nga shokët, kur Bektashi gjithë duke psherëtitur iu përgjegj:

— Ah, moj nënë, ta dish ti ku e kam hallin unë! Më pate thënë sa herë, po kjo kokë s'të ka dëgjuar!

Xhiko Salushja i kuptoi tani të gjitha.

— Po shko, o bir, dhe thuaji Nebiut... — iu lut ajo pa e mbaruar fjalën.

* * *

Xhiko Salushja priti të nesërmen se mos i thosh Bektashi: «bisedova me kryetarin dhe...» Priti edhe të pasnesërmen, por ai rrinte gjithnjë i mejtuar dhe psherëtinte. Të tretën e ditës mori shkopir e vajti vetë te Nebiu, në kryesi të kooperativës, që në mëngjes.

—Nebi, or bir, i paç thënë atij kokë dërrit tim: «Biiiiir, vetëm mos qoftë as gjarpëri ndën gurt!» po s'më dëgjoji. Tani iu mbush koka edhe atij, po...

Kryetari i kooperativës u ngrit e pushtoi:

— Ashtu, de, ashtu! Shumë e zgjatët!

Në mbrëmje duke ndenjur në qoshkur përpara shtëpisë, Xhiko Salushja, nusja, Bektashi, dy djemt e mëdhenj të Bektashit, — njeri tetë vjeç dhe tjetri shtatë, — dukeshin sikur u qeshnin edhe rrobat që kishin veshur.

Xhiko Salushja, duke vështruar Bektashin, që dukej si i mejtuar, po që shquarte që atje tej sikur që lehtësuar nga një të rëndë që i pati ndënjur si plumb në barkut e i

përgëzonte fëmijët siç s'e kishte parë për afro dy vjet më radhë, tha me vehte:

— Tani edhe të vdes, shkonj e tëra. Nuk bëra keq që vajta vetë te Nebiu.

Dhe pastaj urdhëroi të renë:

— Nuse, ngreu ra zërë një zok, there shpejt e shpejt, ripe e bënaj me thërime, se shpejt është, bëhet ai sa të vijë koha e darkës.

Të dyja, re e vjerrë, u ngritën hynë brënda.

Në perëndim kuqte përsëri qielli si katër pesë ditë më parë, sikur të qe ndezur flakë. Fytyra ngjyrë bakëri e Bek-tashit shkëlqente në dritër e kuqërreme t'asaj mbrëmjeje pranverore. Siç rrinte këmbë kryq, e hodhi këmba mbi këmbë, e duke u fërkuar kokat të dy djemve, që i qenë ulur pranë, ja tha këngës me zë të ulët:

*Porsi gojë e dallëndyshes,
Kur këndon, të luftonte gjuha.*

Djemtë të dy, duke qeshur sikur të dirin që s'ishin të zotët për atë punë, por për t'i bërë qejfin të jatit, po mbanin iso: eeeeeeeee.....

KOHËT NDRYSHUAN

Këtu e tridhjetë e ca vjet më parë në Hajdaraj ka ndodhur një ngjarje që edhe sot e tregojnë. Çuni i Demirit, Shefiti, pati hedhur dashuri në çupër e Rizajt, Shegën, dhe duheshin si ata të dy e jo kush tjetër. Që të dy i kishin dhënë besën shoshoqit se as vdekja nuk do t'i ndante e kurrë nuk do ta tradhëtonin rjeri tjetrin. Mirëpo as Rizaj donte t'ja jepte çupën Shefitit, as Demiri nuk donte që i biri ta merrte për nuse «atë që bënte dashuri». Panë ç'pënë, më në fund Shefiti e bëri me fjalë me Shegën që ta rrëmbente e të hapnin krahët e të iknin më ndonjë anë, të punonin të dy e të rronin. Rizajt i ra era që e bija donte të rrëmbuhej, prandaj e mbylli brënda e nuk e linte të kapërcente as pragun e derës. Nga ana tjetër e fejoj shpejt e shpejt dhe e martoi me fshehuri: natën erdhën krushqët e muarrën dhe natën ikën, sepse kishte frikë Rizaj mos delte Shefiti përpara e i bëhej ndonjë rrëng. Ç'ta zgjasim, jetë të zezë kaloi Shega atje ku vajti, jetë të zezë kaloi edhe Shefiti me atë që i dha i jati. N'atë kohë-fshati u ngriti këngë hëm Shegës, hëm Shefitit:

*Ti, o babaj im,
Qofsh o i mallkuar
Që s'më dhe një burrë
Për t'u trashëguar.*

dhe

*Ti, o babaj im,
Qofsh o i mallkuar
Që s'më dhe një grua
Për t'u trashëguar.*

Dhe Destan Xhufka, kur ishin hapur këto fjalë në fshat, kishte thënë mu në mes të fshatit për çupën e Rizajt: «Po ta kishja unë çupë Shegën, nuk do ta lija të gjallë, po do t'ja prisja kokën me sopatë mu në prag të derës.»

— Mos, or Destan, or bir, — i qe përgjegjur një plak nga Hajdaraji, kur e kishte dëgjuar, — mos thua j ashtu, se evlati është i dhëmbur njëlloj me shpirtin. Nuk ka faj Rizaj i shkretë, po a e di ç'thuaj? mos të mbiftë në derët, mos të pjelltë me evlat të lik, se po të polli, të turpëron e nuk ke se ç'i bën.

— Po, po, — ja pati këthyer Destani, duke tundur kokën, — unë nuk kam çupa, po sikur të pjell e kur të rriten, le të bëjnë dashuricka, le të bëjnë, po kjo babaxhane i pret! — dhe kishte rrgitur sopatën lart.

— Do të shohim, do të shohim, kishte thënë plaku e pati qeshur nënë buzë.

Ca nga fshatarët e Hajdarajit që patën qëlluar atje n'atë mbledhje, kishin mbajtur anën e plakut, e ca të tjerë anën e Destan Xhufkës.

* * *

Karë kaluar triçnjetë e kusur vjetë që atëhere, dhe aty njëditzaj marr vesh që çupa e Destanit, ajo e mesmja, Manushaqja, ishte martuar me dashuri me Meçan Çermën, të birin e Ramazanit. Se si e kishin filluar dashurinë e si qenë martuar, më fjalosën vetë Meçani me Marushaqen, që i pata në shtëpi për darkë.

Meçani me Manushaqen na qenkeshin dashur që në vegjëli. Si Shefiti me Shegën ashtu e paskëshir nisur edhe ata të dy. Në fillim, kur ishin të vegjël e kur losnin bukagjella, Meçani bëhej dhëndërri e Manushaqia gjithnjë bëhej nusja. Kur losnin symbyllurazi, fshihëshin të dy ardej nga vreshtat. Hë, hë, ata rritu dhe dashurija rritu, erdhi një ditë e një kohë që të dashurohëshin me gjithë mend. Manushaqes tani sikur i vinte turp, por edhe për të rdejtur nuk i rrihej pa e parë Meçanin makari një herë në di-

tët. Po edhe Meçani në mos ishte bërë veri nga koka për këtë Manushaqer! Një e dy e shkonte te kooperativa e shitblerjes. Atje për karshi kooperativës e kishte shtëpinë edhe Destani. Gjithë ditën me Manushaqen ishte, në një skuadër; po ja që edhe në darkë nuk i rrihej, pa mbinte e shkrinte te kooperativa. Mirëpo, rjër herë, dy herë, më në fund hapet fjala, se ti më thua mua, unë i them Qemalit, Qemali Nuriut dhe kështu na e merr vesh fshati dhe zënë e pëshpërisin: «Meçani me Manushaqen duhen me njeri tjetrin». Gojë pas goje, na i kish vajtur në vesh kjo fjalë edhe Destarit. Kur e kish dëgjuar ditën e parë, Destani nuk e kish bërë qejfin qeder fare. «Mirë», qënke përgjigjur, «çupa do martohet me Meçanin, nuk do të martohem unë. Ajo të hapi sytë mirë, ta zgjedhi burrin, se nesër pasnesër, i del keq, s' shkon me 'të, i nxihet jeta, pa i duhet që të ndahet; e rë i daltë kështu, nuk i ka faj njeri, pastaj. Prandaj ajo t'i hapi sytë katër. Po qe se i pëlqen, po qe se e sheh se do të shkojë jetë të lumtur me të, unë i them: «Mu trashëgofsh, moj bijë, paç uratën, me këmbë të mbarë».

T'ju them të drejtën, kur mora vesh që Destani qe përgjegjur në këtë mënyrë, u hodha drejt përpjetë. Po gjene nuk është për t'u çuditur. Destani, pak i kaluar nga mosha vërtet, po është burrë i zgjuar, ka pasë bërë kaqë kohë në çetat partizane në këtë luftë, ka qënë kryetar fronti në fillim. Tashti është anëtar i kryesisë së Kooperativës, në këshillin popullor të lokalitetit...

Fshati zjente nga fjalët e Meçanit e të Manushaqes, po këta të dy shikonin punën e as kishin pyetur për gojë e këqija rë fshat, që delnin te çezma, si Fajreja e Xhungallarëve, dhe çirrin faqet. «Upupu ç'po bëhet moj të zezani, upupu ç'po bëhet! Manushaqe-zeza i nxiu faqer shtëpisë, turpëroi kooperativën, moj, që u nxiftë me bojë, u nxiftë!» Dhe as që ua kishte zgjatur njeri këtyre gojë çorapeve.

Gojë e këqia flisnin, nuk iu thosh njeri as «hesht» as «mos», se gojën e tyre e kishin. Dhe Meçani me Manushaqen bënë planet se si do të martohëshin e kur do martohëshin. Ata prisrin që të ndahëshin edhe prodhimet, pastaj ta shpallnin fejesën, e pas një kohe të bënë dasmën. Mi-

rëpo planet e tyre ua paskëshin prishur Destani me Ramazanin.

Para një muaji kooperativa e Hajdarajit kishte festuar pesëvjetorin e krijimit të saj. Qenë mbledhur burra e gra e të rinj bashkë në klubin e kooperativës e më t'ja kishin shtruar me të ngrëna, me të pira, me këngë e valle sa qe tundur qeri i kallajxhiut.

Nga mezi i natës, në zjarr të muhabetit, ishte ngritur Ramazani me shishen e rakisë në dorë dhe i kishte thënë Destanit:

— T'u tura, o Destan.

— Mirse të më vish, — i ishte përgjegjur ai.

— Unë po vij, por kam edhe një fjalë.

— Të re apo të vjetër?

— Të vjetër, po sot po ta them sefte. Do të ma dëgjosh?

Destani qe kujtuar ku i rrihte çekani Ramazanit.

— Po qe për të dëgjuar, do të ta dëgjoj, -- i ishte përgjegjur.

— Po edhe në mos e dëgjofshim ti e unë, or Destan, atë ka kush e dëgjon.

Të gjithëve sa ishin në gosti u pati vajtur mëndja ku ishte fjala dhe po mbanin vesh. Meçani me Manushaqer, nga turpja, ishin fshehur e mbledhur njëri në një qoshe, njëri në qoshen tjetër.

— Kur qërka kështu, për hair qoftë e me bukë të ëmbël, or krushku Ramazar, — ja kishte pritur Destani, pa pritur ta mbaronte fjalën Ramazani, e ishte ngritur e qenë puthur buzë për buzë me Ramazanin.

Të gjithë kooperativistët kishin rrahur pëllëmbët e duarve atëhere të gëzuar e i kishin uruar gjithë me gotat ndër duar:

— Me bukë të ëmbël, o Destan!

— Me bukë të ëmbël, o Ramazan!

— Hajde me trashgime dhe në kokën time, — kishin thirrur një takëm të rinj.

Havushja, e ëma e Meçanit, po puthej me Zelikon, të jemën e Manushaqes. Xhevrija ja kishte kërcitur deficit me sa mundëte e Qerimi e qante me qemaret pas. Shebipi

kishte këthyer gërnetën lart nga tavani e ja kishte marrë një kabaje myzeqarçe.

Meçani me Manushaqen kishin humbur torruan fare. Duke përfituar rga rrumuja, i qenë afruar shoqishoqit, kishin zënë duart e po rrinin si të shastisur nga gëzimi. Po gjene nuk kishin ndejtur shumë ashtu të harruar, se ishte ngritur Destani, me ato mustaqet e mëdha e të pilluara gjer te veshi e me ato vetullat e trasha rënë mbi sy, i kish zërë të dy dorë për dore, i kish puthur në ballë, e sado burrë, nuk i kishte mbajtur dot lotët nga gëzimi. Atëhere kishin thirrur të gjithë duke përplasur duart:

— Nusja në valle! Manushaqja në valle!

Riza Gurrës na i paske mbetur peronë në zëmër ajo ljalë që kishte thënë Destan Xhufka për të bijën, Shegën, sot e tridhjetë e kusur vjetë. Prandaj, me që sot i kishte ardhur në shtekt, do ta çfrente dufin. Kishte bërë si kishte bërë, ja kishte gjetur rastin kur qe shtruar pak gëzimi i dyfishtë e duke pirë një shëndet për çiftin i ishte drejtuar Destanit:

— A e mbar: mënd, o Destan Xhufka, ç'ke thënë një herë e një kohë për çupën t'ime? Pastaj, më duket, se ti ishje betuar që, po ta bënin edhe çupat e tua si Shega e ime...

— E mbaj mënd dhe fare mirë bile, o Riza Gurra, — i ishte përgjegjur Destani, — po kohët ndryshuan dhe kemi ndryshuar edhe neve që atëhere. Vdiq ajo kohë kur i fejonim djemt e çupat që rë barkun e nënës në raki e sipër, kur i rrihnim, kur i mbyllnim në katojt e kuajve, kur i vrisnim. Sot kanë ardhur kohë të reja, o Riza Gurra!

Si m'a mbaruan së treguari këtë histori, i thashë Meçanit e Manushaqes:

— Miku, kur të vjen në shtëpi, ruk pyetet përse ka ardhur, po unë do të bëhem budalla e do t'u pyes.

— Po ja, — më tha Meçani, — kemi ardhur të marrim

një krevat të gjërë, dyshekë, jorganë, se siç të thamë, u martuam shpejt e shpejt, na u prish ay plani ynë që patëm bërë. U nxituan pleqtë.

— Mirë, — i pyeta, — po a kiri para, — se një krevat dyshe nga ata të Misto Mames bën..., një jorgan i madh bën... — E siç ua bëra llogari unë, u duheshin mjaft para.

— Kemi ore, si s'kemi!

Shpejt e shpejt Meçani më tregoi një dëng me mijshe. Nuk e kishte të trëmbur syrin hiç i biri e botës. Pastaj më bëri llogari:

— Sivjet urë futa në kooperativë 320 ditë punë. Manushaqja 290 ditë. Na ra dita e punës, njëditzaj para dy javësh kur ndamë prodhimet, nga katër kg. grurë, 2 kg. misër, nga 100 lekë para, veç të tjerave e të tjerave, si thekër, urov, sheqer... Ditët e punës që kishte bërë Manushaqja Destani ja la për plaçkë për vehte.

Vështrova një herë Meçarën të veshur e të mbathur, pastaj Manushaqen me atë sy gjarpër, e zgjuar, ta merrte fjalën nga goja, se kishte mësuar shkrim e këndim në kurs e tani bënte klasën e pestë në shkollën e natës pranë shtatëvjeçares që kanë në fshat, dhe thashë me vehte. duke krahasuar jetën e të rijve tani me të kaluarën: «Lum këta të rij sot! Me të vërtet kohët ndryshuan, mirë i ka thënë Destan Xhufka Riza Gurrës.»

PËR NJË ÇIKË DJALË...

Kur i lindi çupa e parë u dëshpërua e s'u dëshpërua Tafil Kazani, sa edhe të shtëpisë, edhe vëllazërija, edhe miq e shokë që vajtën e uruan, që të gjithë, i thanë:

— Mos u dëshpëro, o Tafil, se çupa sjell djemt pas, mos ki merak, po a e di ç'thuaj? Shyqyr që të shpëtoi gruaja, se gruaja me barrë është si ai njeriu me rjë këmbë në varr. Të rij jiri juve, ehu! sa do bëni e do pillni! Pastaj, më mirë që të lindi çupë fëmija e parë, se ajo do të rrisij djemt më vonë.

Por kur i lindi çupa e dytë i ra koka përdhe dhe nxinte e sterronte ky Tafil si ai oxhaku. Nuk priti as urime, nuk bëri as gosti kur i vuri emrin... Tani nuk kishin gojë si ta rgushëllonin edhe të tjerët.

— Ç'të lindi o Tafil? — e pyesnin fshatarët ato ditë kur e takonin në rrugë. Ai përgjigjej gjithë hundë e buzë, sikur t'ja kishin ata fajin:

— Çupë, or vëlla, çupë!

Dhe e këthente kokën më rj'anë, vështronte larg diku me një vend të pacaktuar.

Së shoqes zuri t'i rrinte lëshuar e t'i mbante mëri, sikur e kishte ajo në dorë ta bënte ç'të donte.

— Ç'ke me mua të zezën, mor burrë?! — i ankohej Hysrija, — këto janë punët e Zotit. Ai që na dha çupat do të na japij edhe djem, po mos fsho e mos hyrë në gjynah.

Ato ditët e para, kaqë shumë ishte dëshpëruar Tafili, sa po ta zije në majë të hundës i dilte shpirti. Por pastaj, duke kaluar ditët, dhe sidomos kur erdhi më të parë një hallo e tij e iu vuri veshin flokëve prapa kokës të çupës së dytë e i tha se shenjat e flokëve tregonin që pas asaj çupe do t'i lindëte medoemos djalë, atëhere sikur i kaloi pak

ai dëshpërimi i madh. Që rga ajo ditë zuri e po përpiquej kohë e pa kohë të bënte edhe një fëmijë të tretë, duke shpresuar se do të delte e vërtetë ajo që i kishte thënë hallua e do të thyhej këmba e shejtanit.

Qameti fare u bë në shtëpinë e Tafil Kazanit kur i lindi çupa e tretë. Gjashtë muaj i mbajti mëri së shoqes. «Kur lind çupa qajnë edhe qeprat e shtëpisë», thoshte me vehte. «Mirë se e para më lindi çupë, ja edhe të dytë e pranova, po kjo e treta ç'qe?!»

Kur vinte në shtëpi i çirrej së shoqes për çupat:

— Hiqi këto mace, largoji, të mos i shoh me sy!

Hysnija e shkretë vinte rreth t'i hiqte më nj'anë, po ku t'i çonte? hiq piq një konak kishir. T'i nxirrte jashtë, mbërdhinin. Jepte e jepte, në fund zemërohej me 'të dhe ja kthente fjalën:

— Mos i pillje, nuk janë të mijat vetëm, por edhe të tuat. Bashkë i kemi bërë, ruk t'i prura me vehte. S'ke as gjunah, i thua edhe vehtes baba dhe nuk i përgëzon një herë këto çupa!

Duke dëgjuar magjitet e grave, çupës së dytë Tafil Kazani ja vuri emrin Sose, me qëllim që të soseshin çupat, së tretës ja vuri Mbaresë dhe sulmoi për të katëren.

Magjitetë nuk pinë ujë fare. Edhe fëmija e katërt çupë i lindi Tafilit.

— Të murd gruaja ty, Tafil, — i thoshin një takëm që donin të talleshin, — pa shiko mos ja gjesh marifetin ta mundësh ti atë.

E ndonjë tjetër shkante akoma më tej:

— Tafil vëllaj, — i thoshte, — shiko se ti e di si i zgjedhim re cjepët për të na bërë dhitë kecat femra. Mos edhe ti do t'i ngjash ndonjë cjapi t'atillë?

Gjersa Tafili s'qe i zoti të bënte një djalë, s'do mënt se kjo do ta gjente: prit e dëgjo llafet e botës, si i tirrte njeri nuk e endëte tjetri.

Pas çupës së katërt, si pati bërë dhe kushedi sa magji e sa duva ndër magjistarë e hoxhallarë, Tafil Kazanit i hipi në kokë ta ndante gruan dhe të merrte një tjetër, sep-

se tani e preu çdo shpresë për djalë e nuk mund të duronte dot më. «Çupat janë der'e botës», thoshte ai me vehte, «nësër ato rriten, martohen e hapin derën e tjetrit. Kurse mua të ziut do të më mbetet shtëpia mbyllur; mallin e gjenë time do të m'i harë bota. Pleqërija do hysmet, unë s'kam një djalë ta martoj e që të kem nusen në shtëpi. Pa kushedi sa rroj, se ymëri është gjer në ditët, e do të mbetem udhëve sa te njera çupë te tjetra. Pa pastaj, mirë se do duan çupat të më mbajnë, po valla do duan dhënduarrët?»

Zjeu sa zjeu kështu përbrënda me vehte, më në fund ja plasi këto mendime Hysnijos, duke u munduar që t'i mbushte mëndjen edhe asaj, se duhej të siguronin pleqërinë, të mos u mbetej dera mbyllur...

Ajo u hodh këtu e atje tej kur i dëgjoi e iu kthye:

— Ç'thua kështu, or burrë, ku të vete unë, kam katër fëmijë?! I ke mëntë ti apo jo?! Ta merr mëndja ty të ikiq unë e të lë çupat jetime?! Jo, or jo, sikur ta shoh litarin varur këtu në trat, nuk luaj unë nga shtëpia! Ti, ç'të duash bëj! Ç'mall e gjë kemi ne që do të na e hanë bota, o i zi?! Jo të mbledhësh tërë fshatin, por gjysmën, as për një drekë nuk iu del.

Dhe ja krisi të qarit kjo Hysnija sa rruk e përmbaje dot. Çupat e vështronin të mallëngjyera, e vunë në mes e po qanin edhe ato bashkë me t'ëmër.

Tafili nuk e trubullonte gjakur fare e as i pushonte as gjë prej gjëje, veç rrinte në këndit si qyp nardeni, i mërzhitur, qylafin ngjeshur gjer ndër veshë, vetulla e mustaqe lëshuar, më i zi se gllaniku dhe «fap fup» pirte duhan: një cigar e shuante, tjetrin e ndiste. Rrallë e tek xheku i vinte keq nga një herë tek vështronte që nën vetulla të shoqer duke pushuar çupat e duke u dredhur sikur po ja shkëpusnin atë çast fëmijët nga gjiri, por pastaj prap e vendoste me vehte: «Jo xhanëm, po nuk e lë unë mallin të ma hanë bota!...».

Hysnija, sikur t'ja merrte nga barku ç'mejtonte Tafili n'ato çaste, duke e vështruar me bishtin e syrit, thoshte me vehte: «I ziu ti sa zemër katrani që je!».

Si Hysnija vetë ashtu dhe gjithë dashamirët e tij iu lutën Tafilit që të merrte një djalin e të vëllajt e ta bënte bir për shpirt, se i vëllaj kishte katër djem. Por Tafili nuk afronte fare. Ai tërë marazin tek i vëllaj e kishte, se kur mejtonte që do t'ja hanin mallin bota, botë për 'të djemt e të vllajt ishin.

Kjo grindë zgjati vjete me radhë në shtëpinë e Tafil Kazanit, gjersa më në fund se kush e pati mësuar t'i mbush-te mërdjen Hysnijos që ajo të pranonte çkurorëzimin në qeveri me këto kondita: Tafili të martohet me një tjetër. Hysnija të mos ikte nga shtëpia, ajo t'ish gjithnjë si grua-ja e tij, të rriste çupat, t'i martonte. Çelësat e shtëpisë dhe zonjëllëkun ta kishte ajo. Kurse gruaja e dytë e Tafilit të mos kishte asgjë në dorë veçse të pillete djem dhe të punorte ç'ta urdhëronte Hysnija; t'ishte, si të thuash, shër-bëtorja e Hysnijos.

Ai që e këshilloi kështu ja kishte gjetur edhe nusen e dytë Tafil Kazanit e ja kishte gati me të mbaruar çku-rorëzimin.

Deshi s'deshi, Hysnija e shkretë, ra në këtë ujdi me të shoqin, megjithse ajo e kishte frikën, se të gjitha këto që i thoshte Tafili, me të prurë atë thellërxën në shtëpi, do t'i harronte e nuk do t'ja mbante fjalën. Pale pastaj kur të lindëte ndonjë djalë me gruan e dytë, atëhere tërë dashurinë dhe tërë kujdesin Tafili do ta hidhte tek e dy-ta dhe Hysnijen me gjithë çupat nuk do t'i quanin veçse si shërbëtoce të shtëpisë. Kush i duronte atëhere dënglat e shëmrës! Po ç'të bënte? edhe kërcënimet e të shoqit, se do t'i vinte drunë e do ta përzinte nga shtëpia, nuk duro-heshin.

Me të marrë fjalën nga Hysnija, Tafil Kazani u dha kaparin për nusen e dytë hëm lajmësit hëm vjerrit të dy-të, se kishte frikë mos ja rrëmbente tjetri. Pastaj, veç ka-parit, tre mijë lekë lajmësit e dhjetë mijë lekë të tjera vje-rrit, do t'ua jepte ato ditë që do të merrte nusen.

Vajti në qytet te avokati, bëri lutjen për çkurorëzim në emër të së shoqes, vuri në 'të gishtin e tij fallco dhe ja

dha gjyqit. Atë javë u qeth e u rrua te berberi, bleu edhe një palë rroba të reja nga stofa e kombinatit e i veshi që në pazar, se helbete dhëndërr. Kishte marrë vesh që atë të enjte kishte dalë në pazar dhe i vjerri, i dyti, e do të piqej me 'të, prardaj duhej që t'ja mbushte një çikë synë, jo vetëm me paret që i dha, po edhe me sullupin.

Kur e pa Hysrija në darkë ashtu të rruar e të pilluar, i shkoi menjëherë mëndja për ato ndryshime.

U hëngër dhe darka, u fjalosën dhe për ç'kishte nga pazari asaj jave e për ç'kishte nga fshati, po për lutjen nuk i zuri ngojesh gjë Tafili Hysnijes. Vetëm kur ranë të flirin i hodhi dorën dhe i tha si nën buzë:

— E bëra atë lutjen unë.

— Shyqyr që erdhi sahati të bëhej ajo lutje që të gëzoja edhe unë në jatak një herë një çikë burrë për të qënë, se kemi njëzet e pesë vjet që jemi martuar dhe kurrrë nuk mbaj mënd të më kesh ardhur një herë nga pazari i qethur e i rruar te berberi. Kurse sot më qënke bërë, siç thoshin në një kohë plakat, «si dhëndërr kauri»!

Ditën që do të bëhej gjyqi për çkurorëzim vajtën Tafili. Hysnija dhe tre dëshmitarë nga fshati.

Siç e pati mësuar avokati Tafili: ashtu do të thoshte Hysnija në gjyq.

Gjykatësi, duke patur lutjen përpara me arsyen se nuk u puthnin karakteret dhe duke parë moshën si të Tafillit si të Hysnijes, dyshoi, për ndonjë djallëzi.

— Sa vjet ke që je martuar, shoqja Hysnije Kazani? — e pyeti.

— Poooo, kemi posi, kemi njëzet e pesë vjet e më shumë.

— Sa fëmijë ke bërë?

— Kemi katër t'Allahut. Katër çupa.

— Djalë s'ke?

— Të kishnja djalë, or shoku gjykatës, nuk kishja ardhur gjer këtu unë, — iu përgjegj Hysnija duke tundur kokën e pshtjellë me një çember të ri, si e pikëlluar. — Për një çikë djalë u ngrit gjithë kjo tantara e po mundo-

hemi posht e lart! Po le ne, se e kemi taksirat, po zotrija juaj ç'taksirat paskeni të lodheni me ne! Ç't'i bësh, kësh-tu qënka thënë e shkruar.

Hysnija hodhi një vështrim rreth e qark sallës si për të larguar dëshpërimin, po kur pa gjithë ata rjerëz, e më të tjerë që po hynin, iu err dynjaja; i erdhi turp qysh i shoqi për një copë djalë e ngriti nga an'e anës dhe e pruri këtu, ta marrë vesh tërë bota. . . Ju duk sikur i ra tavani e e zuri. Po pyetja e gjykatësit e pruri përsëri në vehte.

— Shoqja Hysnija, ra thoni: a jeni zënë ndonjë herë me burrin?

— Po pse të ziheshim, shoku gjykatës?! Ky në arë, urë në arë; ditën, ditën; natën, natën. Me barkun te goja kam vajtur e kam prashitur bashkë me të. Me një dorë kam mbajtur fëmijën rë krah me tjetrën kam mbledhur fasule që në mëngjes e gjer në darkë. Tërë natën i kam mbajtur fenerin e kemi vaditur, në mëngjes më ka lindur çupa. E me gjithë këto, pa bukë e pa gjellë kurrë nuk e kam lënë ndonjë herë, o shoku gjykatës. Pyete, ja tek është, — dhe i tregoi me dorë Tafilin që kish pranë, — a ka parë kurrë ndonjë herë të keqe nga unë?!

Tafili sa vinte po mblidhej si ndonjë këpushë e ata sytë si të bufit i ndririn përmes vetullave.

— Kurrë nuk jini zënë ndonjëherë?! — tingëlloi zëri i gjykatësit.

— Bah, kurrë nuk jemi zënë, shoku gjykatës! — dhe Hysnija luajti pak nga vendi. Turp! qysh të ziheshim?! Po të qahem më vret Perëndija. Ama helbete, janë zorrët në bark dhe nakatosen. Xheku, rdonjë herë, edhe jemi grindur, po jo sa të bëhej e madhe, se ja tek është, le të thotë: ja kam kthyer ndonjë herë fjalën apo jo? Po ky i uruar ka patur vetëm një maras: donte një çikë djalë, që s'na e dha Zoti e s'na e dha, dhe për atë xheku më ka mbajtur mëri.

— Po mirëëëë, atëhere përse kërkon të ndahesh ti me këtë Tafil Kazanin?

— E kam thënë aty në lutje unë, shoku gjykatës.

— Po ja, ti thuaj: «s'kemi armoni».

— Posi, ashtu është, ja ashtu siç e ka shkruar ai që e bëri atë lutjen.

— Kush e bëri lutjen?

— Ku e di urë e zeza, mor shoku gjykatës, si iu thoni juve atyre që shkruajnë lutjet.

— Shoqe, të thuash drejt, se këtu je para gjyqit, përse po ndahesh ti nga burri?

— Po ja për atë, siç e kanë shkruar aty në lutjet e siç e the zotrote vetë tani.

Këtu Hysnijos nuk po i kujtohej dot ajo fjala që e kishte mësuar Tafili të thoshte në gjyq. Pasi tha kushedi sa herë: «ja për atë. . . ja për atë» më në fund iu kujtua:

— Ja për atë, shoku gjykatës, që s'ra puqin karikatorët. . . .

— Po ti thuaj që s'ke patur grindë. Si është kjo që grindë s'ke patur dhe?

— Folë, or burrë, si i thonë asaj që të mësoi ai burri që të shkroi lutjen, se nuk e mbaj mënd unë e zeza. Ç'i thonë karikatorë a, ç'farë?! Se turp, po i lodhim edhe këta zotërinjt.

Tafili kafshonte buzët sa i bëri copë. Mirëpo Hysnija e shkretë nuk e thoshte dot: «s'ra puqen karakteret», se e kishte harruar.

— Shoqja Hysnije, vazhdoi gjykatësi, — Tafili do të flasë kur t'i vijë radha dhe do të na thotë të drejtën siç na e ka thënë. Po ti thuana të tuat, se vetëm e drejta fiton.

Hysnijos i erdhi qamet. «Po mundohen goxha njerëz me kokër tonë», mejtoi me vehte, «turp! Paç faqen e zezë, or burrë!» Dhe duke vështruar plot sytë trupin gjykses: gjykatësin, një shoqe antare të gjyqit, që ishte në krahun e djathtë të gjykatësit, dhe atë burrin në të majtë të tij, tha me zë të kthjelltë:

— Do drejt ti shoku gjykatës?

— Doemos, të drejtën duam ne të na thuash.

— Atëhere, me Allah dhe me Perëndi, ja cila është e drejta. Urdhëro e më dëgjo. . .

Dhe Hysrija zuri e ja numëroi drejt, fill e për pe, gjyqit tërë historinë, siç ishte e vërteta. Më në fund e mbylli fjalën:

— Tani e keni në dorë vetë ju, shoku gjykatës, për atë një çikë djalë ju lodhëm edhe zotrinë tuaj. Vendosni si të jetë e drejta.

Tafil Kazanit i kishte rënë koka përdhe, qe bërë njësh me dyshemenë e kur u përgjegjej pyetjeve të gjykatës't zëri i tij dukej sikur delte nga fundi i botës.

Në mbarim të seancës, trupi gjykues u hoq më nj'anë dhe pas pak komunikoi vendimin se gjyqi nuk e pranonte rdarjen e shoqes Hysnije me shokun Tafil Kazani.

Si mbaroi komunikimi i vendimit, Hysnija, siç ishte më këmbë karshi trupit gjykues, vuri dorën në zemër dhe i uroi:

— Paçi faqen e bardhë, zotërinj!

Ktheu kokën prapa, hodhi një sy rreth e përçark dhe iu duk sikur të gjithë njerëzit që ishin mbledhur atje qenë të gëzuar për atë vendim të drejtë që mori gjyqi për fatin e saj. Prandaj i përshëndeti të gjithë me buzë në gaz duke pandyer se edhe ata kishin qënë me një mendje me të dhe e kishin përkrahur që t'a fitonte ajo gjyqin. Atë çast i ranë në sy edhe muret e sallës që sapo ishin llyer me atë bojë aqë të bukur ngjyrë qielli.

Pastaj iu kthye të shoqt, që kishte mbetur përmbys:

— E, or burrë, nuk të pata thënë unë, nuk është razi Perëndia të më ndash, se rruk të kam ndonjë faj unë e zeza! Ti s'doje. Mirëpo e drejta është e drejtë. Ja se edhe qeverija është me mua, ajo është për një të drejtë.

— I vuri dorën e majtë Tafilit në sup, si për ta bërë që të ngrinte kokën të shikonte e të bindej për të shkua, me dorën e djathtë bëri një hark duke u kthyer nga salla dhe vazhdoi: — Pa shiko, or burrë, ja edhe të gjithë këta shokë e shoqe që janë mbledhur sot këtu po qeshin me ty, po për mua u ka ardhur mirë të gjithëve, se as zoti as robi nuk janë razi të ndahemi ne pas njëzet e pesë vjetësh e ca martesë. Ngrihu tashti të ikim, se bezdisëm miletin

dhe shko mërru kaparin atyre që ua ke dhënë për rusen e re, se ra duhen paratë, jemi xhveshur e zbathur, kemi fëmijët lakuriq.

Kur e pa se Tafili s'po tundej nga vëndi u përkul e i pëshpëriti në vesh: —

— Jam me barrë prapë, se e ndjeva gjallë këtu. Ishallah na lind djalë ky i pesti dhe po na lindi djalë do të bëhet i mirë dhe i mençëm si gjykatësi, se tek ai i kishja sytë n'atë çast që më lëvizi. Kështu thonë: «fëmija i ngjan atij që e ke në sy n'atë çast që e ndjen gjallë».

Tafil Kazani që mbledhur nënë gunën si ndonjë iriq dhe me ata sy si të bufit që i ndrinin përmes vetullave vështrorte rreth e qark sallës si i hutuar. Nuk i bënë gjunjët të ngrihej. Ku të vinte? Ç't'ju thoshte krushqeve që po e prisnin përjashta e që do të nisëshin për të marrë nusen e re sapo të merte vendim gjyqi për ta çkurorëzuar.

Vendimi i gjyqit që më për hair për Tafil Kazanin, sepse pa shkuar as gjashtë muaj nga dita e gjyqit, Hysnija lindi djalë pas katër çupash. Djali e bëri Tafil Kazanin të harrojë humbjen e gjyqit dhe të nuses së re. Kurse Hysnija, veç gëzimit të madh që pati se i lindi djalë, ajo gëzoi edhe se djali do t'i ngjajë gjykatësit. . .

AVAZI I KIÇOS

Kiço Dervishi sa herë që pinte, jo vetëm që bëhej thumb, por edhe zihej me shokët, thyente gotat, rrihej nga një herë, e si të thuash, ishte njeriu më i mërzitshëm.

— Pse pi, mo Kiço, mo derëzi e punëzi? — i thoshin ata që e donin. — Hiq mo dorë nga rakija, se shkatërro-ve shtëpinë, shëndetin. A e di që kur pi e humbet mëndjen dhe bëhesh loço?

Dhe Kiça iu përgjegj duke zgjatur përpara atë hundën e tij të madhe e të kuqe nga rakija si mëlçi e prishur:

— Po unë i ziu prandaj pi, që ta humbas pak mëndjen, se u lodha së menduari me mend në kokë.

E megjithatë Kiço Dervishi, edhe kur ishte esëll nuk kishte më shumë mend se sa kur dehej.

Herën e fundit që qe dehur, i kishte rënë në qafë kot së koti një bashkëfshatarit të tij, e kishte sharë, e në fund pati vajtur sehiri një grosh në fshat. Si i dolli rakija në mëngjes, e shoqja, Marika, e bëri rezil.

— Turp, turp të kesh nga hija jote! — i tha duke çjerrë faqet. — Ti le që pi sa çmëndesh, le që po na prish shtëpinë me atë të shkretë raki, por sa herë dehesh, do të nxjerrësh nga një avaz. Pse, ore burrë, bëhesh gazi i botës! Pa vëri një çikë gishtin kokës; me ato para që pive, blije një palë opinga për djalin që e ke zbathur, i sillje shtëpisë një jorgan të pshtillëshin fëmijët për të fjetur... A i bën këto hesape apo ruk i bën?!

Kiça, si fajtor që ishte, as fliste as kuvëndonte. I mbufatur nga rakija, vështronte me sy të skuqur duart që i qenë çjerrë ferrave dhe mejtonte me vehte: «Si jam bërë unë, o grua, folë ti të dëgjoj unë tani». Dhe në furd i thirri: «Bjemë atë kryq, bjemë edhe atë ungjill këtu». E si shkeli kryq e ungjill, u betua që nuk do ta vinte kurrë rakinë në gojë.

— E po shyqyr që i erdhën mëntë, — tha Marika e shkretë atë ditë dhe u gëzua sikur t'i kishin falur dy-njarë.

Kur muarën vesh bashkëfshatarët e Kіços, thanë: «Të kthejmë një gjë së mbari» dhe e uronin: «Shyqyr që shpëtove, o Kіço!». E Kіçua u pëgjegjej: «Shyqyr që shpëtuat edhe juve, se edhe juve ju kishte ndezur groshi me mua».

Mirëpo një takëm pleq nuk e linir rehat Kіçon e zi. «Shtjери një gotë Kіços nga unë», i thoshin kafexhiut duke u shtirë gjoja sikur nuk e dinin se ai ishte betuar.

— Jo, jo, nuk dua, e kam bërë be.

— Hë, mo, hë pije. Je betuar për të mos pirë raki kumbulle, kurse kjo është safi rushi, digjet rë gishtit. Je betuar për të butën, jo për të fortën.

«Kërrtiq» ja bënte gurmazi i Kіços dhe shikonte rreth e qark. Ndonjeri merrte gotën e tij, ja afronte te hunda dhe i lutej: «E po mirë, o Kіço, ti je betuar të mos e pish, po jo të mos marrësh erë».

«Kërrtiq», «kërrtiq» «kërrtiq» ja bënte gurmazi i Kіços tri herë me radhë. Po sidoqoftë, megjithë këto «provokime», siç i quante Kіço Dervishi, ai pati qëndruar burrë.

Kishir kaluar afro tri javë nga dita që pati lënë rakinë Kіçua. Edhe për shtatë ditë binte nata e Shën Vasilit. Taqua, i vëllaj i Kіços, kishte fejuar djalin, Vasilin, dhe me rastin e ditës së emrit ai do të bënte edhe gostin e fejesës së djalit atë natë.

Kіçua e mori vesh që Taqua i kishte nxjerrë nga rrusht e tij një a njëzet qillo raki ballë kazani, edhe verën ja dinte që e kishte lloj-lloj të kuqe, të bardhë, tre vjeçe verë. Tërë ato ditë mejtonte: «Ah, unë i varfëri, që nuk do të burbuletëm dot një çikë!» dhe kur kujtonte gostinë «kërrtiq» ja bënte gurmazi.

Nata e vitit të ri erdhi dhe Taqua kishte bërë darkë për kokën e darkës. U shtrua rakija, mezetë lloj-lloj: mish, gjel deti. Filluan gotat: «çak-çuk» «çak-çuk». Kіçua shikonte si i mjerë. Nuk kishte frikë ai as nga kryqi as nga urgjilli që pati shkelur se as e shihnin ata, as e dëgjonin e as i flisnin, po kishte frikë nga e shoqja. E shikonte Marikën në syt sikur t'i lutej: «Amar, a të pi edhe unë sot, vetëm

sot, se këtë gëzim ka burazeri, e ka djalë të vetëm Vasilin?» Por ajo e shikonte me inat sikur ta shtinte në dhjet të gjallë. Rrotullohu andej, Kiçua i zi, rrotullohu këtej, goja i lëshonte lëng. Ndonjeri nuk e linte rehat: «E di si qërke kjo raki, o Kiço, — i thoshte, — si ajo që nxori aty parëvjet Aliu. Vetë shkuaka, vetë, nuk dashka të shtyjtur hiç fare». Sepse u ngrit Marika e vajti m'at' anë nga e kunata, atëhere Kiço Dervishi u bë trim e iu thirri shokëve: «Më mirë tri ditë e kaposh, se sa motmot e pulë, o shokëni!», dhe «fap» e rrëmbeu gotën: e e ktheu. Aqë që puna sa u thye betimi, e Kiço Dervishi e zuri radhë: një për atin, një për birin, një për shpirtin e shejtë.

— Do të na e prishi gëzimin ky, — menduan të gjithë, njëzet e ca të ftuar sa qenë atë natë te Taqua.

Pas tri të parave, Kiçua filloi si zakonisht: morri gotën dhe duke e kthyer me fund, sipas mënyrës së tij, thërriste: «Hopa! E priti gropa!» dhe herë pas here ja thoshte këngës së tij që ja kish ngritur fshati:

*Raki rushi, meze mishi,
Qejf, o qejf, Kiço Dervishi.*

Të tjerët e zunë shtruar në fillim, por pastaj, disa prej tyre, si iu pati hyrë mirë në tru ajo e shkretë raki, e ua bëri shesh me lule, filluan edhe ata si Kiçua. «Hopa! E priti gropa!».

— Ngadalë, o shokëni, se do të bëhemi Kiço të gjithë, si e kini zënë juve, — tha Muke Gjyryku. Po ata që i kishte bërë për vehte raki ja ishiri: të mençëm vetë tani. Një nga ata që edhe plaka Stefani Kënuta, tezja e Kiços, së cilës ja pati lënë trashëgim në kamaret punën e të pirit që e gjyshja dhe që bërë qejfëlleshë edhe ajo.

Në kulmin e qejfit e të muhabetit, Kiçua ngriti gotën: «Me zëmër të mirë e me bukë të ëmbël, o burazer!» — e uroi Taqon, — Të të trashëgohet Va...va...va...» E nuk po mundëte dot ta mbaronte urimin. Buza e poshtme po i dridhej e po qante.

— Ç'ke o Kiço?

— Edhe më pyesni ç'kam unë?! — thirri Kiçua. — Po unë i ziu do t'a kishja djalin sa të Taqos sot, do ta kishja

fejuar edhe unë si Taqua. Tani kam mbetur me çupat e me atë djalir dhjetë vjeç. Valla do t'ja arrij unë që ta fejoj?!

Kiços i kishte vdekur fëmija i parë këtu e njëzet e pesë vjet të kaluara pa bërë as tri javë. Kujtohet tre javësh pas çerek shekulli! mirëpo ç'të bënte edhe ai i shkretiti?! ashtu e mësonte rakija.

Lotët e Kiços shkonin si breshërimë e i përpiqeshin në majë të mjekrës.

Nga shkaku i Kiços, ja krisi të qarit edhe Taqua. Push-to Kiçon e qaj lebetit:

— Po ç'ke ti, or burazer, Vasili im është yti!

Ndërsa po mundoheshin të pushonin Kiçon e Taqon, që qenë bërë të dy kokë për kokë duke puthur e pushtuar njeri tjetrin, hop ja krisi Hasani

O burra, u derdhë njerëzit, të pushojnë Hasanin. Mirëpo kë të pushonin më përpara tani, se gratë vërtet nuk kishin pirë, po gratë si gratë, ato një çikëz shkak duan dhe lotët i kanë gati. Ato ja krisën me shami ndër duar e qaj e Tebetit, puth shoqja shoqen e mundohu të mbajnë me gajret njera tjetrën.

— Po ti mos qaj, moj Fotiri, ti të thuash: shyqyr e lum që ja arrijte ditës të fejosh Vasilë. Pa mejtomë mua korbën që kam shpurë në Shëndëlli katër me radhë njerin pas tjetrit: njerin sapo lindi, tjetrin dy javësh, tjetrin gjash-të muajsh... Tani kam shyqyr pesë perifanë, po ata që me karë vdekur nuk i kam harruar. Thuaj për mua, unë kam të drejtë të qaj për Thomanë, për Nikon, për Rikun...

Këta ishin emërat e fëmijëve të vdekur të Stefanisë që mundohej të mbante me gajret Fotininë, të shoqen e Taqos. Mirëpo u bë një ngatërrësë, sepse këta emra Stefaniana ua kish vënë fëmijëve që kishte gjallë, e kur dëgjuan të dehurit se Stefanisë i kishte vdekur Thomai, Nikua, Riku... kujtuan se i kishin vdekur ata që kishte gjallë, mbasi nuk i dinin emrat e fëmijëve të vdekur të Stefanisë këtu e dyzet vjet më parë, prandaj u derdhën duke qarë nga Stefaniaja:

— Qysh, moj e zezë! Qysh moj korbë! të paska vdekur Thomai, moj?!

— Po, or bir, për kokër time më ka vdekur Thomaj

Dhe Thomai ishte më i madhi. Kur thoshte Stefanija: «Thomaj i parë» sarahoshët kujtonin Thomanë si barku i parë.

— Edhe Nikua të paska vdekur?! — e pyeti tjetri.

— Edhe Nikua, or shpirt, edhe Nikua!

— Po Riku ç'pati, moj kallogre?!

— Ja, për njëzet e katër orë, iku. Siç e mbanja përpara duarve, mbylli sytë e sikur s'e pata të gjallë, — tregonte e qante Stefanija.

Gostija e Taqos u kthye në vaj e në kuje tani. Kiçua qaj më r'janë, Hasani lebetit andej, gratë me shami në dorë kullonin lotë e qyre. Stefaninë nuk kish zot që ta pushonte.

— Daleni, bre burra, — thërrisnin ata që ishin në gjendje, — daleni bre, se kemi gosti. Nuk jemi mbledhur këtu të kujtojmë ata që vdiqën gjysëm shekulli më parë.

— Pa ta marrim shtruar, pa ta marrim shtruar, — thiri Muke Gjyryku. Pushoni ju gratë një herë, pa pushoni juve. Le këta që janë të dehur, po juve ç'kin, me erët u dehët juve?!

Gratë u qetësuan.

— Pse qan ti Stefani? Cili Niko të ka vdekur?

— Ai që kam në Shëndëlli, Nikoja i parë.

— Po Nikon tjetër ku e ke?

— Puron në fabrikë, t'u bëftë nëna.

— Thomanë e ke në shtëpi. Edhe Rikun shëndoshë...

Si u muar vesh puna e Stefanisë, të tjerët hoqën dorë nga lotët dhe muhabeti ra shesh përsëri. Vetëm Kiçua nuk pushonte.

— Pusho, o Kiço, se nuk ka vdekur njeri, po ty të ka vdekur mërdja, — i tha Myke Gjyryku. E mori Kiçon krahe e kofshë, e çoi në një qoshe, i hodhi një rrobë, e pastaj ju drejtua gjithë të tjerëve: — Ua thashë që në krye, bre shokë, mos pini se do bëhemi Kiço të gjithë. Ja ku na çoi avazi i Kiços. Ky është avaz i rakisë. Na fal o i zoti i shtëpisë...

Kiçua, që tani i qe trashur gjuha nga rakija e që i dëgjonte këto bisedime, thërriste që nënë rrobën nga qoshja ku e kishin vënë të flinte: «Hopa! E plliti gllopaaa!».